

OU Mastercursus *Hedendaagse cultuuranalyses en cultuurkritieken*

“Beautiful people”

De gevolgen van *de cultuur van het narcisme* voor man-vrouw verhoudingen

juli 2018

Begeleiders: Jeroen Vanheste, Herman Simissen

Ludo Maas

Van Coothplein 114

4811NH Breda

lgmaas@tele2.nl

studentnummer: 851100805

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Lasch als holistisch-humanistisch denker	5
2. <i>De cultuur van het narcisme</i> over man-vrouw verhoudingen	8
2.1 Lasch' definitie van narcisme	8
2.2 Hoe narcisme de seksuele verhouding vergiftigt	10
2.3 De teloorgang van gezonde relaties	13
2.4 De man-vrouw verhouding binnen de gemeenschap	15
3. Kritiek op Lasch' analyse van de man-vrouw verhoudingen	17
3.1 Wederzijdse (h)erkenning in relaties	17
3.2 Verhuld paternalisme	18
Conclusie	21
Literatuurlijst	24

Inleiding

Al in 1921 signaleert de filosoof Lessing de opmars van een narcistische 'persoonlijkheidscultus'. Iedereen heeft nog slechts aandacht voor zichzelf. Acht jaar later merkt zijn collega Ortega y Gasset op dat de massamens 'ten enenmale de zorg en de aandacht voor wat buiten hen ligt' ontbeert.¹ Er doet zich hier iets paradoxaals voor. De hedendaagse focus op het Zelf, concentreert zich niet zozeer op het eigen Zelf, maar op het 'image' dat wij aan de buitenwereld willen tonen.² Lessing voorvoelt dit. Hij signaleert hoe het menselijk subject zichzelf steeds meer tot object maakt.³ Zie daar, de kiem van onze Narcissus-neiging om selfies te maken, als laatste mogelijkheid tot Zelf-ijsing, of accurater, Zelf-like-ing.⁴ Deze attitude moet gevolgen hebben voor de maatschappelijke verhoudingen, en een lange reeks cultuurcritici heeft zich dan ook over de kwestie gebogen. Onder hen Bauman, Arendt, Lemaire en Furedi.⁵ Ook romanciers als Huxley, Kundera, Hermans en Houellebecq gaven hun mening.⁶

Dit onderzoek vertrekt vanuit het idee dat vrouw van oudsher ervaring heeft met het hierboven geschetste proces. Sinds het begin der tijden is de vrouw – door mannen – tot object gemaakt. De vrouw is geïdealiseerd tot Schoonheid, gekerstend tot Perfecte Moeder, maar even vaak verketterd als Lustobject: wanneer ze té mooi oogde, of juist niet mooi genoeg.⁷ In al deze gevallen heeft de vrouw te maken gekregen met beperkingen. Ze is zo gedwongen zichzelf als object te gaan zien: opgesloten in de eenzaamheid van haar Zelf-bewustzijn.⁸

1 J. Ortega y Gasset, *De opstand der horden* (Den Haag 1962; 1930), 107.

2 Z. Bauman, *Liquid modernity* (Cambridge 2000), 87.

Bauman haalt Ferguson aan: 'we live in an 'age of glamour', in which appearance is consecrated as the only reality.'

3 T. Lessing, *Die verfluchte Kultur. Gedanken über den Gegensatz von Leben und Geist* (Heerlen 2012; 1921), 29, 36.

4 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 29, 127.

Uiteraard bestonden Facebook en ander *social media* nog niet in Lasch' tijd, maar hij signaleerde al wel hoe: 'Hij [de narcist] niet kan leven zonder een bewonderend publiek.'

Grappig genoeg merkt Lasch op dat de Amerikaanse jeugd compulsief het stopwoordje 'like' gebruikt, iets dat voor hem op een 'disbelief in the objective reality of their surroundings' wijst. (C. Lasch, 'Gilligans' island' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1992), 135.)

cf. Z. Bauman, *Liquid modernity* (Cambridge 2000), 86.

In de denktrant van Bauman zou men de 'selfie' kunnen omschrijven als een steeds opnieuw volbrachte kritische 'self-obversation', akelig perfect passend bij een samenleving, waarin we worden geacht onze persoonlijke biografie ('persoonlijkheid') keer op keer naar voren te brengen. Door de selfie oefent het individu diens 'gewenste' gezicht. Bauman noemt dit 'the inauthenticity of the allegedly authentic self'.

5 F. Furedi, *Waar zijn de intellectuelen?* (Amsterdam 2010; 2004), 169.

Furedi vat de gevoelens van deze reeks aan critici aardig samen wanneer hij schrijft: 'Een cultuur die mensen [enkel] zichzelf wil laten vinden, kweekt een klimaat van geobsedeerdheid met, en gerichtheid op, het Eigen Zelf.'

6 cf. J. Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 373, 405.

Houellebecq lijkt soms een 'kloon' van Lasch. (De Fransman debuteerde als romanschrijver in 1994, het jaar dat Lasch overleed.) Houellebecq veroordeelt onze maatschappij als een strijd van narcisten om economische en seksuele bevrediging. Net als Lasch betreurt Houellebecq de erosie van sociale banden – van oudsher de verdedigingswerken tegen marktwerking – maar inmiddels zijn ook gezin en huwelijk opgeslokt door individualisme, consumentenkaptalisme en liberalisme. Al deze elementen zijn bij Lasch terug te vinden.

7 T.S. Eliot, *The waste land* (Amsterdam 2007; 1922), 38-39.

Eliot dichtte over het belangrijker worden van uiterlijkheden (en het onvermogen tot werkelijke verbinding dat hierachter schuilgaat): 'To get yourself some new teeth/He did, I was there/You have them all out Lil, and get a nice set/He said, I can't bear to look at you.'

cf. J. Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 248.

Frappant detail: *The waste land* is door Claes geïnterpreteerd als een uiting van Eliots eigen seksuele frustraties, toen zijn vrouw een affaire had met de 'modern' denkende 'rokkenjager' Russell.

8 cf. R. Houtepen, 'Voorwoord' in: C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 17.

De democratisering zorgt er volgens De Toqueville voor dat het individu ieder hoger doel (buiten zijn eigen Zelf) verliest, 'et menace de le renfermer enfin tout entier dans la solitude son propre coeur.'

cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 129.

'De moderne mens zit gevangen in zijn zelfbewustzijn en verlangt naar de verloren onschuld van spontane gevoelens.'

We leven inmiddels in 'andere' tijden. Vanaf de negentiende eeuw is de samenleving genivelleerd.⁹ Ook enkele feministische 'Wendes', maken deel uit van deze machtsgreep van de gewone man én gewone vrouw.¹⁰ De vraag dient zich aan of er daarmee op het gebied van man-vrouw verhoudingen iets is veranderd. Deze kwestie wordt relevant op het moment dat de grootste narcist van Amerika door de massa tot president is verkozen. Een man die daarbij een denigrerend vrouwbeeld huldigt: 'Grab 'em by the pussy'. Kort na zijn uitverkiezing stelt de Twitter-hastag #metoo juist deze objectivering van de vrouw aan de kaak.

Om licht op de tegengestelde tendensen te werpen, richt ik mij tot de spraakmakende Amerikaanse cultuurcriticus Christopher Lasch.¹¹ Het onderwerp man-vrouw verhoudingen heeft hem altijd geïnteresseerd, zelfs tot aan zijn dood, toen hij samen met zijn dochter Elisabeth aan de essaybundel *Women and the common life* werkte.¹² Vijftien jaar eerder bekritiseerde hij in *De cultuur van het narcisme* de rol en plaats van man en vrouw in de moderne maatschappij al. Dit werkstuk vraagt zich dan ook af: 'Wat is naar Lasch' mening het gevolg van de *cultuur van het narcisme* voor hedendaagse man-vrouw verhoudingen?'¹³

In het navolgende zal ik Lasch' cultuuropvatting definiëren aan de hand van het begrippenkader van Aerts.¹⁴ Vervolgens kom ik tot de kern: Lasch' analyse van de man-vrouw verhoudingen in een narcistische samenleving. Ik bespreek reacties op wat Lasch over deze kwestie betoogt, en overweeg of zijn opvattingen de tand des tijds hebben doorstaan.

9 cf. J. Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens* (Rotterdam 2015; 1930), 78, 100.

10 Binnen de academische wereld keert dit proces terug in de opmars van feministische, postkoloniale en genderstudies.

11 R. Erwin, 'The Critic of Progress' in: *The Massachusetts Review* 45, 2 (2004), 289, 292.

Erwin merkt op dat zowel de liberalen, conservatieven, als linkse radicalen genoeg redenen vonden om Lasch te haten.

12 E. Lasch-Quinn, 'Introduction' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), x.

Lasch' dochter Elisabeth Lasch-Quinn redigeerde postuum deze bundel over het onderwerp. In de introductie vermeldt ze dat haar vader al vóór voor de opkomst van 'women's history' [en gender studies] over de rol van de vrouw schreef, daarbij verwijzend naar diens artikelen uit de jaren zestig.

13 De betekenis van 'verhouding' zou ik in dit onderzoek driedelig willen definiëren. Het woord betekent 'onderling verband' (van grootheden in het geheel), op persoonlijk vlak betekent het 'liefdesrelatie', maar het woord heeft in dat laatste geval vooral een sterke seksuele connotatie. De verhouding speelt zich als 'amourette' of 'liason' meestal op het 'gevaarlijke', buitenhuwelijkse vlak; zich daarbij dus voltrekkend buiten het geijkte 'geheel'. Deze drie betekenissen keren terug in de deelgebieden van dit onderzoek.

14 Ik baseer me daarbij op het begrippenkader dat de historicus Aerts heeft ontwikkeld.

1. Lasch als holistisch-humanistisch denker

Christopher Lasch (1932-1994) behoort tot het hart van de twintigste eeuw. Op de golven van de *swinging sixties* voelt hij zich aangetrokken tot het marxisme.¹⁵ Vanaf de jaren zeventig ontwikkelt hij een bijzonder gedachtegoed, waarin hij Freud vermengt met conservatisme en anti-kapitalisme.¹⁶ Lasch past daarmee bij een tijd waarin vaste waarden op losse schroeven komen te staan, en elk idee de moeite waard lijkt.¹⁷ Ik benadruk lijkt, want Lasch zou zich tegen het relativiserende karakter van het postmodernisme keren.¹⁸

De Nebraskan publiceert zijn meest bekende werk in 1979.¹⁹ De paratekst van *De cultuur van het narcisme* biedt al een aanknopingspunt om zijn cultuuropvatting te duiden. De ondertitel luidt: 'Leven in een tijd van afnemende verwachtingen'. Lasch waarschuwt zo voor zijn pessimistische blik.²⁰ De quote waarmee het boek opent, ontleent hij aan Shakespeare.²¹ Net als zijn collega Bloom poogt Lasch het doorleefde gedachtegoed te verdedigen.²² Hij doet dit echter in het volste besef dat de elite-cultuur ten onder dreigt te gaan. Voor het redden van het kapitalisme is het wat hem betreft te laat. Zijn cultuurkritiek neigt naar maatschappijkritiek.²³ Lasch stelt: 'Cultuurcritici verdoezelen dat men *in de maatschappij* de oorsprong moet zoeken van het feit dat zelfs persoonlijke relaties het karakter van een veldslag krijgen.'²⁴

15 P. Overeem, 'Alasdair MacIntyre (*1929)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 386.

MacIntyre begint zijn carrière net als Lasch als marxist, om later eveneens een religieus gevoel te ontwikkelen.

Beide denkers houden een pleidooi voor het herstel van familiewaarden en lokale gemeenschappen. Hierin klinkt overigens ook Arendts voorliefde voor de klassieke polis en Marx' post-statelijke utopie door.

16 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 294.

17 P.J. Deneen, 'Christopher Lasch and the Limits of Hope, in *First Things*.

(<https://www.firstthings.com/article/2004/12/christopher-lasch-and-the-limits-of-hope>).

'Impossible to pigeonhole politically, Lasch seemed to be simultaneously to the left and to the right of most people.'

18 John Scott (ed.), *Oxford Dictionary of Sociology* (Oxford 2014), 410.

C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 312.

19 J. Beer, 'Christopher Lasch (1932-1994)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 320.

Het boek groeit zelfs uit tot bestseller.

20 cf. 'Revisiting Christopher Lasch's "Culture of Narcissism", *The New York Times*, 5 februari 2010.

De New York Times kwalificeert de toon van Lasch zelfs als 'meedogenloos grimmig'.

21 De Shakespeare-quote zal ik citeren aan het begin van hoofdstuk 2. Overigens speelt het oeuvre van Shakespeare een belangrijke rol in dé cultuurkritische roman bij uitstek: *Brave New World*. (cf. A. Huxley, *Brave New World* (Londen 2007; 1932), 113. 194 'We've sacrificed the high art.')

22 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 197, 217.

Lasch betreurt het feit dat jongeren de klassieken niet meer kunnen lezen. Tegelijkertijd meent Lasch dat deze traditie nauwelijks aangeleerd kan worden, wanneer een universiteit haar denken vervat in voor de leek onbegrijpelijke, mathematische symbolentaal. (Hier toont Lasch zijn verwantschap met Arendt's *De Menselijke conditie*.) In *The crisis of education* beargumenteert Arendt de teloorgang van het massa-onderwijs freudiaanser dan de freudiaan Lasch, door te stellen dat het hedendaagse overbeschermende onderwijs het kind in diens kind-staat gevangen houdt. (cf. H. Arendt, *The Crisis in Education* (1954), 7.) Een analyse waarmee Lasch van harte instemt. (cf. C. Lasch, 'Gilligans' island' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997;1992), 133-134.)

cf. <http://georgescialabba.net/mtgs/1988/09/the-closing-of-the-american-mi.html>

Enkele jaren na *De cultuur van het narcisme* schrijft Bloom *The Closing of an American mind*, dat 'laschiaanse' thematiek behandelt, zonder de naam van zijn voorganger te noemen, tot ongenoegen van Scialabba.

23 R. Aerts 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.). *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996), 58.

cf. J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen* (Haarlem 1935), 28.

Huizinga schreef: 'Alle cultuur houdt een streven in. Cultuur is gerichtheid, en deze gerichtheid is altijd die op een Ideaal, een ideaal dat meer is dan dat van een individu, dus op een ideaal der gemeenschap.' Lasch zou het in dezen met zijn geestverwant eens zijn. In zekere zin is de narcistische 'cultuur' dus eigenlijk cultuurloos te noemen.

24 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 53.

In *De cultuur van het narcisme* geeft Lasch een analyse van het narcisme dat de maatschappij teistert. Het enige doel lijkt de overleving van het Ik in het Nu.²⁵ Lasch is niet de eerste cultuurcriticus die een dergelijke tendens bespeurt. Ortega y Gasset verfoeide een halve eeuw eerder de opkomst van eenzelfde fenomeen, dat hij de 'massamens' doopte.²⁶ De massamens gelooft in rechten, niet in verplichtingen.²⁷ Dit leidt tot een ongezonde mentaliteit die volgens deze twee defensieve cultuurcritici gestopt dient te worden.²⁸ Alles van waarde wordt massaconsumptie, zelfs ons Zelf. We willen allemaal 'beautiful people' zijn.²⁹ Zoals Lasch het ortegiaans formuleert: [Allen] genieten in de verblindende gloed van de camera's – spelen de fantasie van het narcistische succes na, een fantasie die uitsluitend bestaat uit het verlangen door velen bewonderd te worden, niet vanwege prestaties, maar kritiekloos en zonder voorbehoud, vanwege het eigen Ik'.³⁰

Die narcisme zorgt voor een desinteresse voor verleden en toekomst.³¹ Lasch weigert deze apathie echter af te doen als enkel 'zelfzucht'. Hij meent dat er een weeffout in het *corporate capitalism* zit, waarvan narcisme hét symptoom is.³² Lasch spreekt van 'een oorlog van allen tegen allen'.³³

Na de inleidende stokslagen, ontleedt hij het narcisme op tal van deelgebieden.³⁴ Met pathologisch-medische metaforen schetst Lasch hoe onze maatschappij sterft aan individualisme, of om in zijn freudiaanse terminologie te blijven, aan een on(der)ontwikkeld Superego. De moderne mens wenst instant bevrediging van zijn verlangens. Ook in de romantiek laat men alle beleefdheidsnormen achterwege.³⁵ Als oplossing voor de botheid wenst Lasch terug te keren naar het kleinschalige gemeenschapsgevoel van vroeger, terug naar de menselijke maat.³⁶

Uit het voorgaande blijkt dat Lasch omschreven moet worden als een cultuurcriticus die flirt met cultuurpessimisme. Aan het slot van zijn boek geeft hij weliswaar enige mogelijkheden tot verbetering aan, maar zijn toekomstvisioen beperkt zich tot één pagina.³⁷ Het verval, zo krijgt men

25 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 26.

26 J. Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens* (Rotterdam 2015; 1930), 135.

R. Lemm, 'Het hispanisme van Johan Brouwer' in: *Maatstaf* 39, 1 (1991), 59.

Wanneer Ortega y Gasset de massamens definieert, is het alsof Lasch aan het woord is: de massamens heeft 'veel aandacht voor het eigen lichaam, mooie kleren en persoonlijke hygiëne'. Bovendien ontbreekt 'romantiek in de omgang met vrouwen'. Opmerkelijk: toen Ortega zich van de maatschappijkritiek afkeerde, zou hij veel over hoofde liefde gaan schrijven, iets waar Lasch met zijn 'verdwijnen van de sluier van ridderlijkheid' ook naar verwijst.

27 J. Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens* (Rotterdam 2015; 1930), 47.

C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 17.

28 cf. A. Barrico, *De barbaren* (Amsterdam 2010; 2006), 49.

Een *light* versie van deze gedachte vinden we bij Barrico. Zelfs de wijn wordt tegenwoordig aangelengd.

29 cf. https://www.washingtonpost.com/news/politics/wp/2017/07/13/one-month-of-president-trump-declaring-things-to-be-beautiful/?noredirect=on&utm_term=.947c0e54d0cc

Eén van de door president Trump meest gebruikte woorden is 'beautiful'.

30 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 290.

31 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 18-19, 264.

32 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 59.

Lasch spreekt als deterministisch denker van een 'laaikapitalistische beschaving', speculerend op de implosie ervan.

33 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 48.

34 Zoals het onderwijs, de politiek, de media, de sport, het gezin, en de therapeutisering van de samenleving.

35 J. Ortega y Gasset, *De opstand van de massamens* (Rotterdam 2015; 1930), 116.

D. Boomsma, 'Jose Ortega y Gasset (1883-1955)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 101, 105.

36 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 294.

cf. C. Lasch 'The sexual division of labor' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 102-103.

Lasch waardeert de tijd dat er nog 'mutual trust' heerste. Binnen een 'barter system' [ruilhandel op maat] levert iedereen 'de ander' 'unpaid services'; het vertrouwen hierin [en daarmee in elkaar] is verloren gegaan.

37 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 294.

Lasch pleit voor 'kleinschalige' competentiegemeenschappen.

cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 396, 406.

Houellebecq volgt hem hierin, hij ziet wel wat in besloten oases, waar liefde heerst, zoals op het Franse platteland.

de indruk, is nauwelijks te stoppen.³⁸ De crisis is overal.³⁹ Lasch bouwt zo voort op Freud, de cultuurpessimist die het principe van de cultuur verantwoordelijk stelt voor het leed ervan.⁴⁰

Toch valt Lasch beter te duiden als een holistisch-humanistisch cultuurcriticus, met sociologische aspiraties.⁴¹ Hij begint met het poneren van hét probleem dat sociologen al een eeuw interesseert: de opkomst van de massamenleving. Deze sociologen vallen volgens Aerts in twee stromingen te verdelen, een progressief-technocratische, gericht op verandering, en een romantisch-conservatieve, gericht op behoud of herstel van de organische orde.⁴² Lasch wortelt in de laatste groep. In zijn denken vinden we de gekende sociologische thema's terug.⁴³ Met zijn voorliefde voor het 'kleinschalige' sluit Lasch zich aan bij de verdedigers de aloude 'Gemeinschaft'.⁴⁴ Door dit normatieve pleidooi – zó moet de maatschappij zijn – en door zijn bewieroking van de (vroegere) gemeenschapscultuur raakt de 'socioloog' Lasch aan de humanistische cultuuropvatting.⁴⁵ De eenheid in onze samenleving verdwijnt volgens hem door desintegrerende krachten, zoals het *individu*-alisme.⁴⁶ Alarmistisch waarschuwt hij dat onze cultuur ten onder dreigt te gaan.

Wanneer Lasch sterft, herdenkt men hem als 'the most important American social critic of the last decades', maar ook 'the most unpalatable'.⁴⁷ Het ooit veelgelezen *De cultuur van het narcisme* is mede daardoor uit de mode geraakt.⁴⁸ Zou er een revival mogelijk zijn?⁴⁹

38 cf. B. Tromp, *Het falen der nieuwlichters* (Eindhoven 1981), 249.

Wanneer Tromp in een interview Lasch met dit gebrek confronteert ('Dus stel ik u de vraag: wat nu?'), geeft de Amerikaan toe dat hij inziet dat noch het kapitalisme, noch het socialisme enig zicht op een oplossing bieden. Het enige dat hij hoopt (en aanraadt) is dat 'mensen meer controle krijgen over hun eigen werk, en, doorgeredeneerd, ook over alle andere levensdomeinen, inclusief het gezinsleven.'

39 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 13,19.

Binnen twintig pagina's spreekt Lasch van een crisis in liberalisme, bourgeoisie, kapitalisme én de cultuur.

40 R. Aerts 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.). *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996), 38.

41 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 13.

In de genoemde volgorde, dus vooraleerst holistisch. Zie bijvoorbeeld dit statement, al op de eerste pagina: 'De politieke crisis van het kapitalisme weerspiegelt een *algemene crisis* in de Westerse beschaving. (Het deelgebied heeft dus weerslag op het geheel, en vice versa, een typisch holistische redenering.)

42 R. Aerts 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.). *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996), 58.

Volgens Aerts wordt dit romantisch-conservatieve cultuurmodel door de meeste cultuurcritici gehanteerd.

43 R. Aerts 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.). *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996), 48.

Meer bepaald het probleem van sociale ontbinding, en de massificatie van de maatschappij.

44 Deze aan Tönnies ontleende tegenstelling plaatst een kleine 'Gemeinschaft' waar tradities en saamhorigheid springlevend zijn, tegenover een anonieme urbane omgeving. ('Das Gesellschaft'.)

De normatief ingestelde humanist ziet dus een persoonlijk-zedelijke vervlakking optreden door een sociologisch probleem: de massamaatschappij.

45 R. Aerts 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.). *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996), 36-37.

cf. J. Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 151.

Veel cultuurcritici verdedigen dan ook het oude humanistische mensbeeld.

46 Merk op dat het individualisme weliswaar een term mag zijn voor een maatschappelijk probleem, maar dat dit individualisme logischerwijs slechts op het niveau van het individu kan worden aangepakt. Alleen wanneer het individu (dus ieder individu *voor zich*) minder narcistisch handelt, kan de samenleving ten goede veranderen. Ook dit vormt een humanistisch trekje van Lasch, humanistische cultuurcritici streven immers naar geestelijk-zedelijke zelf-vervolmaking. Een betere wereld begint bij jezelf.

47 G. Scialabba, 'A Muse of Politics: A Prophet' in: *Harvard Review* 8, 1, (1995), 102.

48 A. Gaitanadis en P. Curk, *Narcissism: a critical reader* (Londen 2007), 129.

Lasch analyse is naar huidige sociologische maatstaven wellicht té ambitieus en vooral te freudiaans. Gaitanadis en Curk spreken van een 'broad analytical sweep', niet langer geblijft 'by contemporary standards of of cultural theory'.

49 cf. K. Mattson, 'An oracle for Trump's America? What we can learn from Christopher Lasch - and what we can't' in *Chronicle of Higher Education*, 63, 30 (2017).

(<https://www.chronicle.com/article/An-Oracle-for-Trump-s/239558>)

2. De cultuur van het narcisme over man-vrouw verhoudingen

Lasch begint *De cultuur van het narcisme* met een quote van Shakespeare. Hiermee laat hij niet alleen zien dat hij de waarde van de klassieken verdedigt, ook op het vlak van man-vrouw verhoudingen triggert hij de lezer. In het citaat uit *The merchant of Venice* bepleit Lorenzo zijn liefde voor Jessica namelijk als volgt:

*Beshrew me but I love her heartily.
For she is wise, if I can judge of her.
And fair she is, if that mine eyes be true.
And true she is, as she hath proved herself.
And therefore, like herself—wise, fair and true—
Shall she be placèd in my constant soul.*

Oftewel, Lorenzo houdt van Jessica 'mits hij juist oordeelt', en hij vindt haar mooi 'als zijn ogen het goed zien'. Lorenzo verkiest haar in zijn ziel 'op te nemen', maar maakt zich wél druk om wat anderen ervan zullen denken. Het citaat past goed bij wat komen gaat.⁵⁰ Lasch zal de complexiteit van de man-vrouw verhoudingen analyseren, in een narcistische maatschappij waarin het Zelfbesef onmogelijk groot is geworden.

Als holistisch denker hangt voor hem de maatschappij en het gedrag van het individu in sterke mate samen.⁵¹ De maatschappij produceert én beïnvloedt gedrag. De man-vrouw verhoudingen kunnen dan ook op (ten minste) drie niveaus worden geanalyseerd: de verhouding als seksuele daad, de verhouding binnen een geijkte (huwelijks)relatie, en de verhouding tussen man en vrouw in de gemeenschap *an sich*. Deze drie benaderingswijzen zullen in de paragrafen twee tot en met vier van dit hoofdstuk aan bod komen.

2.1 Lasch' definitie van narcisme

Narcisme vormt het kernbegrip van Lasch' betoog.⁵² Niet in de verwaterde zin, die naar zijn mening door denkers als Fromm is geïntroduceerd.⁵³ Lasch wil terugrijpen op Freud.⁵⁴ De aartsvader der

50 W. Shakespeare, 'The merchant of Venice', II, VI' in: C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 9.

Lorenzo vertegenwoordigt voor mij deze moderne tweespalt. Hij laat zich enerzijds nog leiden door een ouderwetse idealisering van zijn 'love interest', maar raakt al bevangen door de moderne twijfel aan zijn eigen vermogen tot ware liefde. We kunnen ons afvragen: wil Lorenzo door deze idealisering niet slechts zijn Ego geruststellen? Lagen aan rationele overwegingen vluchten weg van zijn impuls: het gevoel.

51 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 301.

Als holist ziet Lasch bijvoorbeeld dat veranderingen in opvoeding en onderwijs, in een individualiserende maatschappij ook gevolgen krijgen voor 'patronen van intimiteit' (en objectrelaties in het algemeen).

52 M.J. Buhle, *Feminism and Its Discontents: A Century of Struggle with Psychoanalysis* (Londen 1998), 305.

Zoals we later zullen zien, vormt Lasch' opgerekte gebruik van Freuds definitie van 'narcisme', één van de problemen die feministen (zoals de historica Buhle) hebben met zijn betoog. Hier merkt Buhle op dat 'narcisme', sowieso een glibberig, multi-interpretabel concept is.

53 cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 95.

Voor Lasch blijven sociologen als Fromm in gebreke. Zij overgieten slechts gemeenplaatsen met een psychiatrisch sausje. Ze weigeren in te zien dat een mens een instinctief wezen is, wiens onderdrukte en niet-gesublimeerde driften continu dreigen los te breken.

54 cf. W.F. Hermans, *Nooit meer slapen* (Amsterdam 2017; 1966), 41-42.

Hermans was ook fan van Freud, en in zijn klassieker *Nooit meer slapen* schetst hij dan ook de volgende narcistische geschiedenis van de mens: 'Als je het mij vraagt zijn er drie belangrijke stadia in de geschiedenis van de mens. In het eerste kent hij zijn eigen spiegelbeeld niet. [...] Tweede stadium: Narcissus ontdekt het spiegelbeeld. Niet Prometheus [...] is de grootste geleerde van de Oudheid, maar Narcissus. Voor het eerst ziet 'ik' het 'zelf'. [...] Ik en zelf waren symmetrisch, elkaars spiegelbeeld, meer niet. [...] Pas in het derde stadium hebben wij de genadeslag van de waarheid gekregen. Het derde stadium begint met de uitvinding van de fotografie. [...] Het voordien vrij

psychoanalytici ziet narcisme eerder als een afweer tegen agressieve impulsen, dan als een pathologische vorm van eigenliefde.⁵⁵ Van belang is het feit dat Lasch deze – tot dan toe – klinische definitie richting het maatschappelijke domein oprekt.⁵⁶ In een narcistische maatschappij hunkert iedereen naar de warmte van anderen, maar heerst tegelijkertijd vertwijfeling en ingehouden woede.⁵⁷ Op individueel niveau leidt dit tot berekenende verleidelijkheid en zelfspot uit zelfbescherming. De opmars van dit soort narcisme zorgt voor gevaarlijke patronen in de samenleving.⁵⁸

In tegenstelling tot veel humanistische denkers vindt Lasch narcisme niet *per se* slecht.⁵⁹ Ieder kind gaat door een primaire fase van narcisme, waarin het ontdekt dat het zélf de bron is van iedere behoefte, en dat de bevrediging van deze behoeften buiten het kind ligt. Dit besef is een noodzakelijk scheidingsproces, het kind kan zich zo losmaken van de moeder.⁶⁰ Een volwassen besef van *eigen* macht, en van eigen verantwoordelijkheid, is het gunstige gevolg. Een secundair type narcisme is volgens Lasch problematischer, en bovenal veelbetekenend als *coping mechanism* in onze tijd.⁶¹ Nu gaat het kind proberen de afhankelijkheidsrelatie te herstellen. Uiteraard blijkt dit vergeefs, wat leidt tot een gevoel van leegte, en zelfs van zelfhaat.⁶² Het Ego van de secundaire narcist blijft onvolgroeid. Keer op keer zoekt de narcist naar vastigheid op plekken waar die niet gevonden kan worden. De secundaire narcist is hier zelf debet aan. Waar de liefde van de moeder onvoorwaardelijk is, geeft een ander die niet zomaar. De 'ander' wenst op zijn minst oprechte belangstelling, een wederkerigheid die een narcist nooit kan bieden, omdat deze slechts *objectrelaties* wenst.⁶³ Vandaar dat de narcist met een leeg gevoel achterblijft.⁶⁴ Het onvolwassen Ego moet zichzelf nu zien te voeden met solipsistische hebberigheid en pseudo-macht.⁶⁵ Het gaat

zeldzame twijfelen aan zichzelf, laat op tot radeloosheid.'

55 Voor Freud bestaat er een band tussen het Id (het onbewuste) en het superego (maatschappelijk aangeleerde normen). Fromm en andere denkers veronachtzamen het feit dat ook binnen het superego continu irrationele en vaak agressieve impulsen aanwezig zijn. Een maatschappij bevangen door narcisme moet voor de freudiaan Lasch dan ook wel een onvolgroeide maatschappij zijn, vol opgekropte, verdrongen frustraties.

56 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 60.

In het besef dat de groep niet zozeer een optelsom van individuen is, maar door in te zien dat zich in het individu psychosen en neurosen als karakteristieke expressie van een beschaving voordoen.

cf. 'Revisiting Christopher Lasch's "Culture of Narcissism"', *The New York Times*, 5 februari 2010.

'[Lasch] took what was still mainly a narrowly clinical term and used it to diagnose a pathology that seemed to have spread to all corners of American life.'

57 cf. R. Gurstein, 'The Culture of Narcissism Revisited' in: *Salmagundi*, 150-151 (2006), 14.

'Narcissism, as he was at great pains to define it, was anything but a strong sense of the self. The narcissistic personality of our time was instead weak, anxious, unmoored.'

58 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 57-59.

Zoals een angst voor ouderdom, een fascinatie voor beroemdheid, en verslechterende man-vrouw verhoudingen.

59 R. Erwin, 'The Critic of Progress' in: *The Massachusetts Review* 45, 2 (2004), 289.

60 cf. John Scott (ed.), *Oxford Dictionary of Sociology* (Oxford 2014), 261-262.

Deze losmaking vormt het begin van het ontstaan van het (eigen) Ego. Later zal dit Ego worden ingetoomd door het superego, de internalisering van de 'culturele normen'.

61 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 78.

cf. J. Beer, 'Christopher Lasch (1932-1994)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010). 326/

'De gevoelens van hulpeloosheid en afhankelijkheid die bij het narcisme horen zijn [in onze tijd] heel begrijpelijk.'

62 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 57, 62.

Deze zelfhaat kan deels verklaren waarom de narcist zichzelf geen vastigheid *gunt*. Vandaar het weglopen uit iedere relatie.

63 cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 58.

De narcist is slechts uit op de on-wederkerige, moederlijke variant van een relatie. Daarin dient de moeder 'als object' voor het kind. De moeder staat altijd 'ter beschikking', eerst voor voeding, en daarna voor aandacht.

64 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 66

65 cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 79.

Hier valt te overwegen, biedt de moeder het kind *slechts* bescherming, of geeft de moeder het kind ook een gevoel van macht? Beide elementen gaan in elk geval onherroepelijk verloren in het proces van volwassenwording. De onvolgroeide narcist moet nu de liefde zoeken bij de keer op keer kortstondige aandacht van anderen, en de macht in

hier om een schim van een volwassen verantwoordelijkheidsgevoel.⁶⁶

Lasch zou geen holistisch cultuurcriticus zijn, als hij bij deze analyse van het individuele narcisme laat. Het probleem is niet zozeer het bestaan van het narcistische menstype, erger wordt het, nu dit type zoveel succes heeft. Onze maatschappij geeft narcisme alle kansen.⁶⁷ Een sennettiaans flexibele mens 'houdt zijn keuzemogelijkheden altijd open'.⁶⁸ De bureaucratie hecht grote waarde aan de manipulatie van interpersoonlijke contacten, iedere menselijke relatie moet meteen tot een bevredigend resultaat leiden. Dit patroon ziet Lasch ook terug in de man-vrouw verhoudingen.⁶⁹

2.2 Hoe narcisme de seksuele verhouding vergiftigt

Voor dit onderzoek is met name hoofdstuk 8 uit *De cultuur van het narcisme* van belang, getiteld 'De vlucht uit de gevoelens: de sociopsychologie van de oorlog tussen de seksen'. Toch dient te worden opgemerkt dat sekseverhoudingen in heel het boek Lasch' interesse hebben.⁷⁰ *Sex appeal* wordt in onze 'kijkcultuur' namelijk op alle gebieden belangrijk.⁷¹ Op de werkvloer, op televisie, in vrijwel elke reclame, en zelfs in de politiek.⁷² Persoonlijke aantrekkingskracht is dé concurrentiekwaliiteit waar niemand anders dan het individu over beschikt, en deze kwaliteit moet

het zelf(s) *kunnen* negeren van die aandacht.

cf. A. Verbrugge, *Tijd van onbehagen* (Amsterdam 2004), 275.

'In de solipsistische beleving eroderen de eigen morele en zedelijke plichten, en begint zich juist in het egocentrisme een macht te ontplooien, die de eenheid van het leven en daarmee de Ik als [volwassen] persoon ondermijnt.'

66 cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 203-205.

Op deze pagina's schetst Lasch hoe het afschuiven van verantwoordelijkheid ook het gezin in zijn greep krijgt.

cf. P. Bruckner, *De verleiding van de onschuld* (Amsterdam 1996), 13.

[Het individualisme] ontwikkelt zich in twee richtingen: infantilisering [de eeuwige onvolwassene] en de slachtofferhouding [ik heb *nóóit* schuld], twee staten van gelukzalige onverantwoordelijkheid. Dit is een variatie op de twee vormen van *kindse* onverantwoordelijkheid die ik in de voorgaande al schetste. Namelijk: de eeuwige liefde die een kind denkt te hebben, en de luxe machtspositie van het ontberen van ieder verantwoordelijkheidsgevoel.

Voor de kindse narcist is macht juist het kunnen (en mogen) af-zien van elke verantwoordelijkheid.

cf. H. Arendt, *The Crisis in Education* (1954), 11.

Dit on-verantwoordelijkheid *zijn* is volgens Arendt overigens typerend voor de massasamenleving.

67 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 130.

68 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 71-74.

De narcist kiest voor oppervlakkige (sexy) spanning in plaats van de 'valstrik van de intimiteit', kiest ervoor om met zoveel mogelijk connecties, 'linkedin' te zijn, in plaats van te opteren voor een wederkerig partnerschap. Macht bestaat immers uit gezien worden door *zoveel* mogelijk toeschouwers; de daden zijn van secundair belang.

cf. R. Sennett, *De flexibele mens* (Amsterdam 2000; 1998), 73, 76.

Sennett benadrukt het compulsieve keuze-gedrag van de consumptiemaatschappij. 'Guided by seduction.' De lezer kan hier denken aan filmstudio's geleid door foute bazen, aan modeketens die feministische, muzikale en communistische revoluties vervlakken tot mode-uitingen. En natuurlijk zijn er smartphone-applicaties als Tinder en Grindr waarop altijd weer nieuwe matches voorhanden zijn.

69 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 77.

Lasch toont zich op deze pagina een ware freudiaan en benadrukt de hedendaagse 'angst voor de castrerende moeder', en de 'intense belangstelling voor orale seks'. (Het laatste element is voor hem ongetwijfeld verbonden met de 'orale fase' van het onvolgroeide kind, waar de narcist 'aan blijft hangen'; Lasch komt enkele keren terug op dit orale verlangen: 95, 228-229, 253.) Hier lijkt zich bovenal zijn eigen *zeitgeist* te verraden, die van de Golden Age of Porn, bekend van het onwaarschijnlijke kassucces van *Deep Throat* uit 1972.

70 Zoals ze dat zijn hele carrière hadden. (Zie voetnoot 12.)

71 cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 362.

M. Houellebecq, *Platform* (Amsterdam 2002), 251-252

Houellebecq stelt: 'Onze samenleving is een jungle waarin alles draait om geld en seks. Wie geen geld heeft, of niet jong en mooi is, staat aan de zijlijn.' En: 'Je had maar twee eigenschappen die telden: jeugd en lichamelijke schoonheid. [...] Schoonheid had haar waarde behouden, maar nu ging het om een narcistische waarde, die te gelde kon worden gemaakt.'

72 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 88-89, 107.

dan ook door het individu worden gecultiveerd.⁷³ Het onzekere individu is daardoor steeds gericht op wat anderen van hem vinden, hoe hij (of zij) oogt – op het eerste gezicht overkomt.⁷⁴ Vanaf 1920 is de reclamewereld steeds brutaler in gaan spelen op de moderne eis tot aantrekkingskracht. Het eerste slachtoffer? De vrouw. Zij krijgt een stroom beelden voorgeschoteld, waarop sexy jongedames worden getoond in erotische houdingen, om de vrouwelijke consument er continu aan te herinneren dat haar seksualiteit op de eerste plaats moet staan.⁷⁵ Ondanks dat de eis om aan een 'aantrekkelijk image' te voldoen zich inmiddels richting mannen heeft uitgebreid, wordt vooral de vrouw op *looks* beoordeeld, zeker wanneer zij zich in de media begeeft.⁷⁶

Maar hoe zit het dan 'thuis', tijdens de seksuele verhouding?⁷⁷ Het is weinig verrassend dat Lasch een verslechtering ziet op het vlak van de seksuele daad. Aangezien ook het privéleven naar zijn mening een steekspel van *gewenste* 'images' is geworden, waarin vreemden moeten worden verleid, en vrienden geïntimideerd, stelt hij dat erotisch steeds agressiever is geworden.⁷⁸ Genieten wordt ook in bed een verplichting, een doel op zich.⁷⁹ Lasch legt hier een verband met de utopie van de Sade die de mens volledig tot een object (of zelfs tot diens geslachtsdelen) reduceert.⁸⁰ De brute Sadeaanse samenleving is in onze narcistische cultuur akelig dichtbij gekomen. Narcisme scheidt een gevaarlijk klimaat van seksuele hebberigheid.

Lasch is geen puritein. Hij geeft toe dat seksualiteit goede kanten heeft. Een volgroeide persoonlijkheid is immers capabel genoeg om het Ego te overheersen, en durft het aan om het 'Id' (het onderbewuste) vrij spel te geven.⁸¹ Dit kan met name in de lichamelijke liefde, waar primitieve

73 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 293.

Het moderne kapitalisme probeert voortdurend nbehoeften en vormen van ontevredenheid te scheppen.

74 cf. T. Lemaire, *De val van Prometheus* (Amsterdam 2010), 29.

Lemaire haalt Riesman aan, die deze houding 'other directedness' heeft genoemd. Het individu is hierdoor steeds meer geneigd tot aanpassing en conformisme. Dit 'in de gaten houden en in de gaten gehouden worden' past uiteraard bij het gedrag van bedrijven en de staatsmacht in onze strak georganiseerde kapitalistische samenleving, waarin het individu en diens data continu kritisch wordt geobserveerd.

75 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 128.

76 'Seksistische opmerking' van Avans-directeur naar topvrouw wekt woede op!, *BN/De Stem*, 27 februari 2018.

Onlangs speelde in de lokale media een kwestie die Lasch zeker had geïnteresseerd. Een artikel over een oproep tot meer vrouwelijke technici – van oudsher een mannelijk beroepsgebied – ging vergezeld van een gefotografeerde topvrouw, uiteraard glimlachend poserend, hooggehakt balancerend op een krukje. De directeur van hogeschool Avans maakte hier een cynische opmerking over, waarop hij van alle kanten werd aangevallen, en uiteindelijk zijn opmerking introk. Beide partijen hebben echter gelijk. De directeur beoordeelde clichématig streng de vrouw meteen op haar *looks*; zijzelf liet zich echter (wellicht door de mannelijke fotograaf) verleiden tot een reclame-pose.

77 cf. C. van der Hoek, 'Een erfenis zonder testament. Twee feministische lezingen van Hannah Arendt', *Krisis* 49 (1992), 46.

Net als Arendt betreurt Lasch het verdwijnen van wat zijn collega 'het schemer van de huiselijke beslotenheid' noemt. Alles is tegenwoordig publiek geworden, vandaar mijn aanhalingstekens rond 'thuis'.

78 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 97-98.

'De vulgaire seks-woorden hebben meer en meer de semantische bijbetekenis gekregen van geweld en psychologische uitbuiting.' Met andere woorden: wensen worden steeds meer bevelen van voldoening en bevrediging.

cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 229.

Wanneer Lasch schrijft: 'In een al te toegeeflijke maatschappij waar strenge vaders afwezig zijn, gaat men verlangen naar straf', is het lastig niet aan de vooral onder vrouwen populaire bestseller *Vijftig Tinten Grijs* te denken, waarin een jonge vrouw, met eigen goedvinden, 'een pak slaag krijgt' van een oudere, rijke man. Zelfs de vroeger zo sentimentele stationsromannetjes – vol ridderlijke romantiek – zijn in onze tijd keihard en zelf-kwellend geworden.

79 cf. G. Ritzer, *The McDonaldization of society* (Los Angeles 2008; 1993), 158.

Ritzer wijst op de McDonaldisering van de (seksuele) relatie. Wie problemen heeft met genieten krijgt een (Viagra)-pilletje. Ook 'opwinding' (of het gebrek daaraan) wordt getherapeutiseerd.

80 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 101-102, 287.

Bij Sade eist het individu niet alleen zijn recht tot directe bevrediging op, maar hieruit volgt 'logischerwijs' dat het individu óók ter beschikking moet staan van anderen. Een gevaarlijke mentaliteit die ook terug te vinden is in *Brave New World* (cf. A. Huxley, *Brave New World* (Londen 2007; 1932), xlv. (In zijn voorwoord uit 1946 stelt Huxley simpelweg: 'Sade was a lunatic.')

81 cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 366.

impulsen het Ego overnemen en secundaire denkprocessen worden uitgesloten.⁸² Voor de kindse narcist blijft het echter moeilijk seksualiteit op een gezonde manier te beleven. Persoonlijke relaties worden door narcisten overdreven gulzig benaderd, altijd strevend naar oppervlakkige intimiteit, naar een prikkeling zonder betrokkenheid.⁸³ De gang van bed naar bed resulteert in een permanente staat van on-bevrediging.⁸⁴ Het lukt de narcist nauwelijks seksuele impulsen uit te werken in bevredigende fantasieën, een werkelijk samen-gaan.⁸⁵ Ware liefde vereist opoffering van het hebberige 'Ik'.⁸⁶ Tegenwoordig willen we dit ('het') niet eens meer.⁸⁷ De narcistische mens probeert intense ervaringen te creëren, zonder zichzelf 'gevaarlijke' emoties toe te staan. Niemand durft zich nog te verliezen.⁸⁸ Ook seks wordt 'ontsmet', door alle onbewuste associaties, gevaarlijke fantasieën en instinctieve verlangens weg te nemen.⁸⁹ Zelfs de seksuele verhouding kan de narcist niet bevrijden uit de veilige banaliteit van diens pseudo-zelfbewustzijn.⁹⁰

Houellebecq meent zelfs dat 'seks het enige *spel* is dat volwassen mensen nog rest.'

82 cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 141v., 289.

Het woord 'spel' is hier van groot belang. Lasch bespreekt de kritiek van Huizinga op het verdwijnen van 'het spelelement' uit de maatschappij, zoals geformuleerd in diens boek *Homo ludens*. Lasch deelt de mening van de Nederlandse cultuurfilosoof onder voorbehoud – met name op het vlak van ontritualisering – maar hij legt zelf de nadruk op het verdwijnen van tradities, en een toename van sensatiezucht. In de context van dit onderzoek kan men stellen: Seks zou een vrolijk spel met een ernstig doel moeten zijn, sport juist een zeer ernstig spel zónder doel.

83 cf. A. Verbrugge, *Tijd van onbehagen* (Amsterdam 2004), 272.

'Zelfs onze seksualiteitsbeleving is solipsistisch van aard geworden. [...] masturbatie met behulp van anderen.'

84 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 64-70.

De narcist oppert: 'Een ideale relatie duurt twee maanden, op die manier ontwikkelt zich geen betrokkenheid.'

In Huxley's streng geseksualiseerde *Brave New World* is promiscuïteit verplicht, en wordt een langere (monogame) relatie met argusogen bekeken. (A. Huxley, *Brave New World* (Londen 2007; 1932), 34,36.)

85 cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 369-370.

86 cf. R. Gurstein, 'The Culture of Narcissism Revisited' in: *Salmagundi*, 150/151 (2006), 23.

M. Houellebecq, *Platform* (Amsterdam 2002), 208.

'Je kunt niet vrijen zonder een zekere overgave, zonder in ieder geval tijdelijk een zekere afhankelijkheid en zwakheid te accepteren.'

87 cf. <https://www.volkskrant.nl/binnenland/nederlandse-jongeren-doen-minder-aan-seks-en-volwassenen-trouwens-ook~a4501651/>

Onderzoekers merken op dat zowel jongeren als volwassenen minder seks hebben. 'Je kunt hele weekenden doorbrengen met Netflix kijken en het bijwerken van je Facebookpagina.' Foucault, door Lasch geprezen, zou zich hierover niet verbazen, de moderne maatschappij *praat* vooral. 'An immense verbosity is what our civilization has required and organized.' (M. Foucault, *The history of sexuality. Volume 1: An introduction* (New York 1978), 33. M. Houellebecq, *Platform* (Amsterdam 2002), 205, 263 e.v.

'In ieder geval is er wel iets aan de hand wanneer westerlingen niet meer met elkaar blijken te kunnen vrijen. Misschien heeft het met narcisme te maken, met het individualiteitsgevoel, met de prestatiecultuur, maar dat doet er niet zoveel toe. Vaststaat dat mensen vanaf hun vijfentwintigste of hun dertigste grote moeite hebben om nieuwe seksuele contacten te leggen; en toch hebben ze daar nog altijd behoefte aan, het is een behoefte die maar heel langzaam verdwijnt.'

88 C. Lasch, 'Gilligans' island' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1992), 126.

We *mogen* dit zelfs nauwelijks meer, want 'people absorbed in their work appear self-absorbed and therefore *suspicious*. In fact they are blissfully self-forgetful [...]' [mijn cursivering]

89 cf. C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 76, 127, 250.

De drugsgebruiker heeft baat bij een schone naald, om over de ontsmettende kwaliteiten van alcohol nog te zwijgen. Merk bovendien op dat in een 'getherapeutiseerde' maatschappij een wijdverspreide 'smetvrees' heerst.

90 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 134-135.

Hoewel Lasch het nergens expliciet zo stelt – kan inmiddels in tijden van massamedia en smartphones vermoedelijk ook van seks als een pornografisch 'kijkspel' worden gesproken. Een 'game' waarin de narcist zichzelf (zijn eigen aantrekkingskracht) peilt, en vooral gezien wil worden. Daardoor *draait* het dus niet meer om als deelnemer 'op te gaan' in het spel, maar om het bekeken worden door de (denkbeeldige) toeschouwer(s) – de camera.

2.3 De teloorgang van gezonde relaties

Mensen hechten tegenwoordig meer dan ooit aan relaties, meent Lasch.⁹¹ Nu heteroseksualiteit is losgekoppeld van voortplanting, lijkt het mogelijk dat er een meer innige verhouding tussen mannen en vrouwen ontstaat.⁹² Dit blijkt volgens Lasch echter een illusie.⁹³ Hij signaleert de afbrokkeling van persoonlijke banden. Iedereen mag tegenwoordig vrij en blij op relaties jagen, maar ware intimiteit wordt eerder onbereikbaar, niet in de laatste plaats door de chronische staat van ontevredenheid van de narcist, die zich nooit durft te 'settelen'.⁹⁴

Lasch verdedigt hier een traditionele opvatting van 'relatiedenken', hij beschouwt de traditionele verhouding (een diepgaande, langdurige band) overduidelijk als iets goeds.⁹⁵ In de samenleving stijgt het aantal echtscheidingen volgens hem 'schrikbarend'.⁹⁶ Er heerst bovendien onbehagen over voortplanting.⁹⁷ De jeugd – en daarmee een kindse mentaliteit – heerst.⁹⁸ De 'seksuele revolutie' is volgens Lasch als een boemerang op de moderne mens teruggeslagen, en heeft de gezonde relatie vernietigd.⁹⁹

91 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 237.

cf. 'Geliefden zijn rationeler en dus wordt er minder getrouwd', *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2017.

Hoewel deze stelling van Lasch gevoelsmatig ook vandaag de dag nog waar *voelt*, blijkt uit cijfers dat mensen tegenwoordig minder trouwen. Dit hoeft echter Lasch niet tegen te spreken, de zoektocht wordt immers nog even fanatiek (en wellicht wanhopiger) gevoerd. Het gedroomde eindresultaat blijft echter uit.

92 Lasch spreekt slechts zelden over homoseksualiteit in *De cultuur van het narcisme*. In dit hoofdstuk doet hij dat alleen in een passage over 'radicale lesbiennes', lesbisch uit principe, die 'onder elkaar' een veilige enclave zoeken. Lasch veroordeelt dit nogal streng als een terugkeer naar de vroegere afgeschermdheid, in een door mannen overheerste wereld.

93 cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 386-387, 399.

Uiteraard is Houellebecq het hier wederom mee eens: Seks losgekoppeld van voortplanting leidt tot ont-aarde seks, en dient dan enkel als middel tot narcistische differentiatie. 'Liefde wordt voor de narcist daardoor 'het summum én het onmogelijke.'

94 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 79, 238.

95 In onze maatschappij zien we juist steeds meer pleidooien voor het loslaten van dit (monogame) relatiedenken. Bijvoorbeeld bij Jan Geurtz' *Verslaafd aan liefde* en Simone van Saarloos' *Het monogame drama*.

96 Dit past bij bij Lasch' verdediging van de buiten-historische waarde van het gezin. [...] gender, like happy families, has no history.' (cf. C. Lasch 'The mismeasure of man' in: *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1993), 151.)

cf. B. Tromp, *Het falen der nieuwlichters* (Eindhoven 1981), 238-241.

In dit interview met Tromp zet Lasch helder uiteen dat het gezin 'als legitiem verlangen' door linkse denkers wordt veronachtzaamd. 'Kinderen hebben ouders nodig om op te kunnen groeien.' Een mens lijdt onder *te weinig* gezin. (Want dan dreigt het ontstaan van een narcistische persoonlijkheid). Voor een freudiaan moet het gezin, tezamen, het proces van los-making en volwassenwording doormaken. Het kind heeft zijn ouders nodig, óók om gezond met ze te 'breken'.

97 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 264-265.

Wie, zoals de narcist, een eeuwige jeugd wenst, kan zich eigenlijk gewoonweg niet voortplanten, want met het krijgen van een kind, is de jeugd onherroepelijk voorbij. De jeugdige vervanger staat dan immers in de coulissen klaar om het over te nemen. Wellicht doen narcistische ouders daarom een poging hun 'koning kind' tot 'idool' te verheffen, om het zo eeuwig kinds te houden, zodat het zelf de laatste stap (naar de volwassen vervanging van de ouders) niet kan maken. (cf. P. Bruckner, *De verleiding van de onschuld* (Amsterdam 1996), 13, 103). Huxley liep in *Brave New World* scherp op deze houding vooruit, door een samenleving te schetsen vol lust, maar waar de kinderen in flessen gekweekt worden. (cf. A. Huxley, *Brave New World* (Londen 2007; 1932), 1-14).

98 A. Finkielkraut, *De ondergang van het denken* (Amsterdam 1990; 1987), 124.

Finkielkraut bespreekt net als Lasch hoe de 'jacht op ouder worden' is geopend. De aarde wordt bevolkt door 'verwende kinderen'. Een kind wil alles zélf krijgen (behalve een kind). En – zie de vorige voetnoot – een kind kan *biologisch* natuurlijk nog geen kinderen krijgen.

99 cf. C. Lasch, 'The comedy of love and the querelles des femmes: aristocratic satire on marriage' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 8.

Opmerkelijk genoeg verdedigt Lasch het huwelijk niet. Verre van zelfs. Dit instituut is voor hem een middenklassefenomeen waar de ware liefde er vaak bij inschiet.

Nu komt Lasch tot het meest intrigerende punt van zijn analyse van man-vrouw verhoudingen. De strijd tussen de seksen is volgens hem ook op relationeel vlak verhevigd omdat in de hedendaagse samenleving de 'sluier van ridderlijkheid' is verdwenen.¹⁰⁰ Deze nietzscheaanse gedachte doet terugdenken aan Ortega y Gasset. Lasch pleit echter niet ondubbelzinnig voor het herstel van traditionele hoffelijkheid.¹⁰¹ Hij wil vooral laten zien dat de moderne man een overreactie vertoont op het optreden van de geëmancipeerde vrouw. Vroeger verheerlijkten mannen de vrouw; en via haar, zichzelf. Mannen stelden zich voor als 'beschermer van het zwakke geslacht'.¹⁰² Dit sprookje 'versluisde' echter de waarheid, namelijk dat mannen vrouwen als loslopend wild beschouwden. De opstand van de gewone vrouw – het opeisen van kiesrecht, feminisme, zelfbeschikking – heeft hier 'op papier' een eind aan gemaakt. Maar is dit werkelijk zo?¹⁰³

Lasch wijst op de keerzijde van het afleggen van de 'ridderlijke sluier'.¹⁰⁴ Mannen en vrouwen vinden het steeds moeilijker elkaar als geliefden te behandelen, ze worden juist vijanden.¹⁰⁵ De 'oorlog van allen tegen allen', vindt nu ook binnen de ooit 'veilige' relatie plaats.¹⁰⁶ Sinds het geheimzinnige waas rond seksualiteit is verdwenen, kan seks als doel op zich door mannen en door vrouwen worden gezocht. Ware liefde, wat betreft Lasch het hebben en in stand kunnen houden van een innige relatie, is overbodig geworden.

Hier is Huizinga's 'teloorgang van het spel' het conceptualiseren waard, een geestverwant van Lasch.¹⁰⁷ Het liefdesspel hoeft immers niet meer gespeeld te worden; erger nog, deze mythe heeft intussen al zijn ernst verloren, en daarmee, paradoxaal genoeg, ook haar speelsheid.¹⁰⁸ Wie mag er nog jaloers zijn in een relatie? (Spontaan en oprecht niet tegen zijn of haar verlies kunnende.) Wie durft nog te dromen van levenslange trouw? (Om zo een oneindig spel te spelen.)¹⁰⁹

100C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 239.

Voor Lasch is de moderne bureaucratie en 'welfare state' een soort paternalisme 2.0. (Het tweede deel in *Women and the common life* krijgt dan ook de titel 'From Patriarchy to Neopaternalism'.)

101 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 176-178.

Lasch haalt in deze wat grimmige passage Chevalier aan, die de Amerikaanse landbouwer ophemelt; vlak voor 'de Europese situatie zich in Amerika zich zou herhalen.' (Lees: een verslechterende seksuele moraal). Hier treft men opnieuw een staaltje aan van Lasch' cultuurkritische voorliefde voor de 'Gemeinschaft' aan.

102 C. Lasch, 'The comedy of love and the querelles des femmes: aristocratic satire on marriage' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 14-15.

'The champions of woman's honor saw themselves as knights riding to her defense against detractors.' Een dergelijke houding wordt in het middeleeuwse *Roman de la Rose* al bespot. (Lasch leest dit gedicht, in tegenstelling tot de naar zijn mening 'burgerlijke' feministen, als een pleidooi voor seksuele vrijheid, óók voor vrouwen. 'All women love the game of love and have a right to play it' [...].)

103 Denkend aan #metoo vallen hier in de praktijk inderdaad veel vraagtekens bij te zetten.

104 cf. C. van der Hoek, 'Een erfenis zonder testament. Twee feministische lezingen van Hannah Arendt', *Krisis* 49 (1992), 42.

Ook Arendt stond ambivalent tegenover het feminisme: 'wat verliezen we als we winnen?'. Ze wordt hierdoor door veel feministen als burgerlijk en conventioneel gezien. Nogmaals, Lasch meent op zijn beurt dat juist de feministen burgerlijk zijn. Een vervelend welles-nietes spel.

105 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 279.

106 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 239-241.

107G. Harinck, 'John Huizinga (1872-1945)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), passim.

C. Lasch, 'The comedy of love and the querelles des femmes: aristocratic satire on marriage' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1985), 26.

Lasch haalt Huizinga ook in *De cultuur van het narcisme* enige keren aan, maar voor de context van dit onderzoek is vooral dit essay van belang. Hij spreekt daarin van 'the waning of the play-element in the battle of the sexes', en 'the old game of love begins to look deadly serious.' Merk op dat deze latere interpretatie subtiel verschilt van de lezing die ik in mijn onderzoek van het eerder verschenen *De cultuur van het narcisme* geef.

108 cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 358.

Zelfs Kundera, die 'het spel' (en de ironie) in zijn seksuele kluchten nog als overlevingsstrategie aanmoedigt, moet met tegenzin concluderen dat het serieuze spel te midden van algehele oppervlakkige lichtheid, uitgespeeld lijkt.

109 C. Lasch, 'The mysteries of attraction' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1993), 37.

'To expect fidelity, permanence, undying attachment is to court disappointment'.

In een geïndividualiseerde, strikt geregleerde maatschappij mag niemand dat, en tóch lijkt de narcist deze behoefte te voelen.¹¹⁰ Wellicht vormt het narcisme zelfs een overspannen reactie op deze verdrongen wens. Snakkend naar bevestiging van anderen, zoekt de solo-speler, een emotionele binding; zonder een werkelijke relatie aan te kunnen gaan.¹¹¹ De narcist eist exclusiviteit, maar heeft aan één pseudorelatie uiteraard niet genoeg; hij (of zij) wordt gedreven door de jacht op het scoren van 'likes'.¹¹² Dan verdwijnt, onvermijdelijk, elke geheim-zinnigheid.¹¹³

2.4 De man-vrouw verhouding binnen de gemeenschap

Aan het einde van zijn analyse van de man-vrouw verhoudingen, keert Lasch zich tegen de door het narcisme geïnfiltreerde samenleving als geheel.¹¹⁴ Hij berijdt nu zijn sociologisch-conservatieve stokpaardje: de teloorgang van de 'Gemeinschaft'. Lasch verlangt als crisisdenker naar een meer 'organische maatschappij'.¹¹⁵ De problemen binnen seksualiteit en relaties zijn voor hem te herleiden tot een groter, maatschappelijk probleem. In de moderne samenleving is het gemeenschapsleven verschaald, en zin-volle arbeid opgedroogd. Enkel seksualiteit rest de mens nu nog ter bevrediging van diens emotionele behoeften. Wanneer de zin van het leven slechts op één deelgebied valt te vinden, wordt de druk op die plek simpelweg te groot. Partners eisen daardoor steeds meer van elkaar. Seksuele beschuldigingen gaan over en weer.¹¹⁶ Opnieuw richt Lasch zijn pijlen op de seksuele revolutie van de twintigste eeuw.¹¹⁷ Deze heeft de vrouw weliswaar – eindelijk – het recht op genot gegeven, maar dit maakt haar in de ogen van mannen gevaarlijk. De man klaagde vroeger nog over zijn frigide echtgenote, iets dat hij nota bene zelfs met zijn puriteinse maatschappijmoraal had afgedwongen, maar vandaag slaat de (decibel)meter naar de andere kant door. Vrouwen zijn volgens het feminisme seksueel onverzadigbare 'superwezens', en ze vormen daarmee hun zelf

C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 340.

Lasch pleit voor erkenning van 'oprechtheid en trouw, eer en vertrouwen' op het vlak van seksualiteit.

110 C. Lasch 'The mismeasure of man' in: *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1993), 145-147.

111 Houd in gedachten dat Freud het begrip narcisme als 'een afweer tegen agressieve impulsen' definieerde. De narcist zoekt niet alleen tevergeefs naar de liefde en aandacht van de moeder; onbewust wil hij of zij ook het [letterlijk en figuurlijke gefrustreerde] proces van de verwijdering keer op keer doormaken. Vandaar het kinderlijke 'aantrekken en afstoten'-gedrag van de narcist, schijnliefde én schijnagressie. Het is hierom dat een freudiaan als Lasch wijst op de noodzaak van een gezonde gezinsverhouding. Het kind moet zich als primaire narcist eerst kunnen hechten (wat een zekere opoffering van het Zelf vereist van de kant van de ouders, en met name van de moeder), opdat het kind daarna zelf het proces van volwassen losmaking kan doormaken.

cf. Revisiting Christopher Lasch's "Culture of Narcissism", *The New York Times*, 5 februari 2010.

'Freudian that he was, Lasch laid much of the blame for "the narcissistic personality of our time" on the way packs of experts had taken child-rearing out of the hands of parents, thus interfering with traditional stages of attachment, especially to the mother.'

112 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 39, 243.

113 cf. C. Lasch 'The mismeasure of man' in: *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1993), 146-147.

Lasch betreurt net als Foucault de rationalisering (ontmythologisering) van 'the art of love'; in de moderne tijd wordt het individu overvoerd met [seksuele] informatie. Dit 'drained the joy out of [...] play [...]'Er blijft voor het zichzelf ontwikkelende kind niets meer te ontdekken over. [Een tendens die in de 21e eeuw van het internet uiteraard nog versterkt is.]

114 Zoals te verwachten valt van een defensieve holist.

115 cf. R. Aerts 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.). *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996), 32.

Het nogal plooibare begrip 'crisis' bezit eigenlijk alleen geldigheid binnen een aangenomen organische voorstelling van geschiedenis en cultuur. De crisismetaphoor suggereert een 'normaal verloop'.

116 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 247.

117 cf. C. Lasch 'The sexual division of labor' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1993), 101.

'[...]the battle of the sexes shifted from the lecture circuit to the bedroom; and the assertion of women's equal rights to sexual pleasure absorbed energies formerly devoted to social reform and civic improvement.'

belichaamde wapen in *the battle of the sexes*. Hoe kan een man hier mee wedijveren in een prestatie maatschappij, waar genot altijd méér is dan alleen genot – behalve dan door het 'op te geven', óf in een wolf te veranderen?¹¹⁸ We weigeren volgens Lasch tegenwoordig in te zien dat elke sekse zijn beperkingen heeft.¹¹⁹

Omdat vrouwen hun passiviteit hebben losgelaten, moeten ze ervaren dat de man niet langer de 'stoere ridder' is, die hij onder het vroegere paternalisme pretendeerde te zijn, maar een mens, met een angst voor tederheid, iets dat hem te midden van vrouwelijke assertiviteit tot een 'lammeling' maakt. Beide 'partijen' kunnen deze nieuwe constellatie van man-vrouw verhoudingen in de maatschappij maar moeilijk accepteren. De oude gender-rollen voldeden niet meer, maar het nieuwe bevredigt ook niet.¹²⁰ Géén van de partners is in deze situatie veel beter af.

Voor Lasch blijft het problematisch dat het feminisme nooit een werkelijk radicale vorm heeft aangenomen.¹²¹ Het feminisme voegt zich naar de wetten van het kapitalisme.¹²² Lasch zou liever zien dat de mannenoverheersing (in de hedendaagse vormen ervan) wordt aangevallen – want een man seksueel onderdrukker én tedere minnaar tegelijk laten *spelen*, verdeelt slechts.¹²³ Het feminisme roept volgens Lasch irrationele angsten op. De man voelt zich ontmand, terwijl hij in werkelijkheid nagenoeg alle macht in de maatschappij heeft. De angst van de vrouw voor mannen is daarentegen wel degelijk reëel, door de discriminatie en de seksuele gevaren waaraan vrouwen nog altijd blootstaan; iets dat de 'seksuele revolutie' blijkbaar niet heeft kunnen verhinderen.¹²⁴ Het lukt het feminisme echter niet om déze oorlog aan te gaan, wanneer het enkel de man-vrouw tegenstellingen met stereotype verwijten verheft, in plaats van verlicht.¹²⁵

118D. Schaub, 'Girls just wanna have fun' in *Public Interest* 129 (1997), 123.

Schaub beschrijft hoe de feministe Naomi Wolf tot op zekere hoogte overlapt met Lasch en Bloom, in haar zorg voor het lot van Eros in de moderne wereld.

cf. H. Arendt, *De menselijke conditie* (Amsterdam 2009; 1958), 289.

Arendt signaleerde al: 'Genot is nooit genot om het genot zelf maar om iets anders.'

In de context van de moderne prestatie maatschappij kan men zeggen: het gaat om de score (of om 'het scoren').

119 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 244, 336.

D. Schaub, 'Girls just wanna have fun' in *Public Interest* 129 (1997), 116-124.

Zo moeten levenspartners tegenwoordig óók 'kameraadjes' zijn'. Het is van belang hier in te zien dat deze attitude voor Lasch betekent dat het huwelijk zo deels van zijn erotiek ontdaan wordt. Iets wat hij ook wel 'de domesticering van het Eros' heeft genoemd; een fenomeen waar hij het proto-feminisme (Wollstonecraft e.a.) mede voor verantwoordelijk houdt. (cf. C. Lasch, 'Bourgeois domesticity, the revolt against patriarchy, and the attack on fashion' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 74).

120cf. C. Wouters, 'Sexualization: Have sexualization processes changed direction' in *Sexualities* 13 (2010), 738.

Wouters verklaart de aanval van veel moderne feministen op de seksualisering van de maatschappij vanuit deze disbalans. De moderne vrouw kent, ook volgens Wouters, niet langer problemen op het vlak van seksuele bevrediging, maar ondervindt dat ze op veel andere vlakken nog altijd de onderliggende partij is, omringd door de *male gaze* in een samenleving van 'loud porn stars' en *female chauvinist pigs*.

121 D. Schaub, 'Girls just wanna have fun' in *Public Interest* 129 (1997), 121.

'Lasch wishes for a genuinely radical feminism that would question the ideology of economic growth and productivity, together with the careerism it fosters.'

122 C. Lasch 'The sexual division of labor' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 117.

123 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 255.

cf. C. Lasch, 'Gilligans' island' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1992), 130.

Meer in zijn algemeen verzet Lasch zich tegen een feministische agenda die vrouwen ophemelt, en mannen tot monsters maakt. '[Feminists] would be uncomfortable, I suspect, with the suggestion that women and men are equals in their capacity not only for kindness but for cruelty.'

124 cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 369.

Houellebecq gaat een stap verder dan Lasch, en zegt dat de seksuele revolutie vooral tot voordeel van mannen heeft gediend. (Die hoeven zich nu niet meer te settelen met één partner, bijvoorbeeld.) Zoals ik hierboven al schetste is het *jagen* van de man inderdaad niet verdwenen, en wellicht zelfs meer geaccepteerd.

125 C. Lasch, 'The comedy of love and the querelles des femmes: aristocratic satire on marriage' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 3-5, 26.

C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 256-257, 337.

3. Kritiek op Lasch' analyse van de man-vrouw verhoudingen

In dit hoofdstuk zal ik reacties bespreken die Lasch heeft gekregen op zijn betoog over de narcistische man-vrouw verhoudingen. Ik focus me daarbij op het weerwoord van de filosoof Taylor, en de kritiek van feministische denkers.

3.1 Wederzijdse (h)erkenning in relaties

Taylor neemt in *De malaise van de moderniteit* de handschoen op, en gaat in discussie met de conservatieve critici van het cultuurrelativisme, waartoe hij ook Lasch rekent.¹²⁶ Misschien, zegt hij, moeten we het individualisme serieuzer nemen dan zij doen.¹²⁷ De Canadese filosoof wil weerstand bieden tegen de minachting die hij bij hen bespeurt. Zelfs in de meest 'narcistische' varianten wordt onze cultuur nog altijd bezielde door een 'moreel ideaal van authenticiteit'.¹²⁸ Taylor vindt dat cultuurcritici het individualisme te snel afdoen als 'intrinsiek besmet met egoïsme'.¹²⁹ Hij werkt deze algemene stelling op relatie-vlak uit in het vijfde hoofdstuk. De titel daarvan toont Taylors humane kant: 'De behoefte aan erkenning'. Waar Lasch in relaties vooral de ongezonde bevrediging van het Zelf benadrukt, meent Taylor dat ieder mens (dus ieder 'Zelf') een natuurlijke behoefte heeft aan aandachtige 'feedback'. De mens kent zichzelf alleen in een interactie met diens Lebenswelt.¹³⁰ Natuurlijk, Taylor ziet wel degelijk de valkuilen. Ook hij bespot de oppervlakkige interpretatie van 'authenticiteit' en 'zelfverwerkelijking aan', die ons via selfhulp-boekjes wordt aangeleerd.¹³¹ Zulke handleidingen stellen het Ego voorop, en dreigen ons 'Zelf' te verwijderen van onze verhouding met anderen.¹³²

Maar Taylor meent, net als Lasch, dat tegenwoordig grote waarde wordt gehecht aan relaties.¹³³ Deze houdt men voor de voornaamste plaatsen van zelfontdekking. Taylor beargumenteert echter op zijn beurt dat dat deze 'obsessie' niet negatief hoeft te worden opgevat, noch slecht uit hoeft te pakken. Wijst deze hunkering niet op het belang van wederzijdse erkenning in een meer egalitaire samenleving?¹³⁴ Erkenning is nergens zo belangrijk als in liefdesrelaties. Nu

Waar het [volgens Lasch burgerlijk-conservatieve!] feminisme de seksestrijd als 'eeuwigdurend' ziet, behoudt Lasch hoop op een gedaanteverwisseling van de maatschappij, maar, zo waarschuwt hij, zelfs dit zal nooit leiden tot het verdwijnen van soms ongemakkelijke, conflictueuze seksuele spanning – spanning hoort bij een ernstig spel. (De lezer kan zich afvragen hoe Lasch deze opvatting weet te verenigen met zijn afkeer van de doorslaande rationalisering, begonnen bij de cartesiaanse revolutie. Hoe kan er dan ooit op organische wijze een compleet andere maatschappij groeien?)

cf. S. Brannan, 'Feminist Ethics and Everyday Inequalities', *Hypatia* 24, 1 (2009), 152.

Samantha Brannan verklaart deze feministische valkuil juist vanuit 'the culture of narcissism'. 'Given that North American feminists aren't isolated from the values of affluence and acquisition that seem too pervasive in our culture, it would be unreasonable to expect the theories we develop to be uninfluenced by them.'

126 C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 76.

127 R. Houtepen, 'Voorwoord' in: C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 13-17.

128 C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 27-29.

129 C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 76.

Een letterlijk en figuurlijk 'relativerende' stelling.

130 J. Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 201.

131 Men kan zich afvragen of Taylor met zijn gulle definitie van 'authenticiteit', niet een begripsomschrijving introduceert – of uit de schroothopen van de selfhulp-hoek poogt te redden – die tégen de communis opinio ingaat, waardoor hij uiteindelijk slechts een filosofisch schild aanbrengt, zonder het probleem aan te pakken

132 cf. W.F. Hermans, *Het behouden huis* (Amsterdam 1973; 1951), 25.

De meer cynisch gestemde Hermans zou zich afvragen of het Ego zichzelf wel kán overstijgen: 'Wie alleen *denkt*, heeft maar half contact met zichzelf. Zien is meer waard, zien is alles, zichzelf zien als een ander zou redding betekenen, maar altijd blijf je aan de verkeerde kant [!].'

133 C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 53-54.

134 C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 55.

C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 49.

Lasch meent dat de moderne 'bewustzijnswording' van het individu in moderne relaties problematisch wordt omdat

komt tot Taylor tot zijn belangrijkste punt. Als mannen en vrouwen binnen relaties gelijk zijn, is dat niet het geval omdat zij verschillend (moeten) zijn, maar omdat het verschil wordt *opgeheven*. Mensen zijn wezens die in staat zijn tot denken, liefde, herinnering én dialogische erkenning.¹³⁵ Meeslepend verdedigt Taylor het hegeliaanse idee dat de Mens juist in de Ander *zichzelf* (h)erkent; iets dat voor hem verloren gaat in de kritiek van Lasch.

3.2 Verhuld paternalisme

Het zal niemand verbazen dat de feministen geen goed woord over hebben voor Lasch.¹³⁶ Hij heeft immers nagenoeg niets positiefs over het feminisme te melden.¹³⁷ Zijn aanval op de 'pseudo-emancipatie' en de 'seksuele revolutie' raakt hen bovendien in het hart.¹³⁸ Tyler verkondigt de heersende feministische mening, wanneer ze schrijft dat Lasch de ondergang van het paternalisme verafschuwt. Hij maakt de jaren zeventig tot een 'Me Decade' vervuld van feministisch navelstaren.¹³⁹ Tyler ziet de *seventies* juist als een periode van emancipatie, gericht op verbetering voor tal van groepen.¹⁴⁰ Haar belangrijkste kritiekpunt op Lasch 'verstopt' ze in een voetnoot. Volgens Tyler impliceert Lasch dat het de vrouwenemancipatie is, die de familie bedreigt, zonder dat hij aandacht besteedt aan het waarom van de noodzaak van vrouwenemancipatie. Zodra een vrouw voor zichzelf kiest, krijgt ze kritiek voor haar kiezen. Haar plaats binnen de man-vrouw verhouding is blijkbaar in een onderdanige rol. Tyler noemt dit een vorm van 'victim blaming'.¹⁴¹ Ook haar collega Ross bekritiseert Lasch om het feit dat hij de schuld van de crisis in (liefdes)relaties bij de feministen legt.¹⁴²

deze een oplossing biedt die de relatie teniet doet. Ze komt voort uit een onvrede over de *kwaliteit* van persoonlijke relaties [daarover spreekt Taylor niet!] en ze raadt mensen af, afhankelijk van andere mensen te worden, of, erger nog, vriendschappen en relaties enkel te gebruiken voor de psychische overleving van het eigen Zelf.

135 C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 57-59.

136 J.K. Lauck, 'Christopher Lasch and prairie populism' in: *Great Plains Quarterly* 2802, 2 (2012), 184, 200.

Lasch zei: '[that] he was regarded by feminists as public enemy no. 1'. Lauck vermeldt overigens dat de moeder van Lasch (Zora Schaupp) in 1916 bijzonder feministisch geëngageerd was. Verzette Lasch zich tegen zijn moeder?

137 C. Lasch 'The sexual division of labor' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 111-112.

Op deze pagina's een zeldzame uitzondering. '[Goodman's analysis] badly needed a feminist correction'. Ook op zijn best blijft het feminisme echter dus wel een 'straffende ouder'. (In schematherapeutische termen.)

138 cf. P.J. Deneen, 'Christopher Lasch and the Limits of Hope, in *First Things*

(<https://www.firstthings.com/article/2004/12/christopher-lasch-and-the-limits-of-hope>)

Zie dit artikel voor Lasch' aanval op moderne rechten als abortus, en flitsscheidingsen.

R. Erwin, 'The Critic of Progress' in: *The Massachusetts Review* 45, 2 (2004), 289.

Voor Lasch was het postmoderne, radicaal-linkse protest vaak meer theateraal, dan effectief. 'A mode of self-dramatization'. Pijnlijk nog, merkt Erwin op, na decennia aan 'cultural wars' is er niks veranderd qua inkomensgelijkheid. (De lezer kan zich afvragen of hetzelfde niet ook geldt voor de gelijkheid op het vlak van rassen en man-vrouw verhoudingen.)

139 I. Tyler, 'The Selfish Feminist. Public images of Women's Liberation' in *Australian Feminist Studies* 22, 53 (2007), 179-180.

'The new 'liberated personality' that he [Lasch] blamed for the collapse of male authority and the destruction of all that was good about American society bears striking parallels with popular and scholarly accounts of feminists as selfish 'navel-gazers'.

cf. Jeroen Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 341.

Kundera sprak ooit van 'het naveltijdperk'. 'Het rondlopen met ontblote navel, dat tegenwoordig zo in de mode is, staat volgens hem symbool voor het verdwijnen van individualiteit [...]'. Aangezien het echter vooral vrouwen zijn die in naveltruitjes lopen, voert ook Kundera hier 'iets vrouwelijks' op, als symbool voor het slechte van onze tijd.

140 I. Tyler, 'The Selfish Feminist. Public images of Women's Liberation' in *Australian Feminist Studies* 22, 53 (2007), 180

Zoals, naast de vrouwenbeweging, de groei van de milieubeweging, indianen-activisme, LBGT-protesten, enz.

141 I. Tyler, 'The Selfish Feminist. Public images of Women's Liberation' in *Australian Feminist Studies* 22, 53 (2007), 188.

142 E. Ross, 'The Love Crisis: Couples Advice Books of the Late 1970s', *Signs* 6, 1 (1980), 121.

Tijdens een paneldiscussie waaraan Lasch zelf meedeed, wijst Goodwin erop dat hij erop uit lijkt enkel de zwakheden van het feministische 'discours' te benoemen. Lasch onderschat de prestaties van de feministische beweging, en wenst deze zelfs onder tafel te schuiven, terwijl het juist het feminisme is geweest dat vrouwen op een verbeterde maatschappelijke positie heeft gebracht.¹⁴³ Het panellid Baruch stelt dat Lasch feministen afdoet als schrijvers die in slachtofferschap blijft hangen. Wanneer ze hem om voorbeelden vraagt, antwoordt Lasch vilein: 'who isn't writing about it now?'.¹⁴⁴ Dergelijk *dédain* maakt de feministische woede begrijpelijk.¹⁴⁵

Lasch heeft inderdaad niets op met het 'vrouwen zijn de nieuwe mannen'-feminisme'.¹⁴⁶ Lasch wil verschillen tussen mannen en vrouwen niet opheffen; voor hem is een 'androgyn utopia' een schrikbeeld, iets dat hij dan ook nergens verhult.¹⁴⁷ Ergerlijker en pijnlijker zijn Lasch' terugkerende vergelijkingen in *De cultuur van het narcisme*, waarbij de vrouw het keer op keer moet ontgelden, iets waar Doane en Hodges hem terecht op aanvallen.¹⁴⁸ Voor hen wijzen deze vergelijkingen op zijn 'verdediging van mannelijk overwicht', en zijn afkeer van een 'vervrouwelijkte' cultuur. Lasch verraadt zijn patriarchale nostalgie door in een ongemakkelijke gelijkstelling onze tijdgeest te koppelen aan het stereotype van de *happy hooker*. Hij beweert dat de prostituee narcistisch snakt naar bewondering, maar zo werpen Doane en Hodges tegen, de prostituee werkt toch gewoon voor haar geld?¹⁴⁹ Lasch zegt dat de 'happy' hooker haar klanten minacht, maar zou een goede prostituee dat werkelijk doen? Later gaat Lasch nog verder, en trekt deze prostituee-vergelijking door naar het domein van het bureaucratische apparaat.¹⁵⁰ Bij Lasch wordt zelfs Vadertje Staat een Moedertje, met 'haar' fanatieke controledrang en verstikkende

143 C. Lasch, R. Adler en J. Elstain 'The New Feminist Intellectual. A Discussion in: *Salmagundi* 70/71 (1986), 38.

144 C. Lasch, R. Adler en J. Elstain 'The New Feminist Intellectual. A Discussion in: *Salmagundi* 70/71 (1986), 40.

145 Overigens menen Doane en Hodges dat dergelijke symposia, georganiseerd door *Salmagundi*, redacteur Lasch bijzonder goed uitkwamen. 'We were thrilled when *Salmagundi* decided to publish our critique, until we discovered that we had been included in a symposium on *The Culture of Narcissism* in order to provide Lasch with feminist whipping girls.

146 C. Lasch 'The sexual division of labor' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 114-115.

In de jaren zestig en zeventig gaan feministen denken dat ze alleen 'vrij' kunnen zijn, als ze zich in de tot dan toe exclusief mannelijke, kapitalistische *rat race* kunnen storten.

C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 38.

Een meer lichtvoetig voorbeeld van dit 'vrouwen zijn de nieuwe mannen'; feministen zijn gedurende de twintigste eeuw assertiever over seks gaan schrijven. Hier bespreekt Lasch op negatieve wijze de expliciete roman *Het Ritsloze Nummer*, dat een belangrijke rol speelde in de tweede feministische golf. Zoals vaker bevat Lasch' conservatisme ook een kern van waarheid, want wanneer de Duitse auteur Charlotte Roche in 2008 de roman *Vochtige streken* publiceert is de controverse en de shock nog altijd groot. In hoeverre heeft de dan al decennia-oude feministische tactiek van 'nieuwe seksuele stoerheid' daarmee eigenlijk iets opgeleverd?

147 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 258

Dit mag men een van die tegenstrijdigheden in Lasch' denken noemen, aangezien hij het feminisme juist verwijt dat [they] 'turned to sex differences to support their own case'. (cf. C. Lasch, 'Bourgeois domesticity, the revolt against patriarchy, and the attack on fashion' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 87.)

cf. W.F. Hermans, *Nooit meer slapen* (Amsterdam 2017; 1966), 309-310.

Bij monde van een vrijgevochten Amerikaanse geeft Hermans hier een fraaie, freudiaanse verklaring, voor de totale verwarring die 'een vrouw die de broek aanheeft' bij een man teweegbrengt.

148 J. Doane en D. Hodges, 'Writing from the Trenches: Women's Work and Collaborative Writing' in *Tulsa Studies in Women's Literature* 14, 1 (1995), 51.

'Christopher Lasch's best-selling *The Culture of Narcissism* was simply begging to be criticized by feminists like us.'

149 J. Doane en D. Hodges (ed.) *Nostalgia and sexual difference. The resistance to contemporary feminism* (Londen 1987), 55-56.

150 L.A Jackson, K.S. Ervin en C.N Hodge, 'Narcissism and Body Image' in: *Journal of Research in Personality* 26 (1992), 359.

Het heeft een zekere ironie, in te zien dat andere onderzoekers (zoals Philipson en Slater) op het vlak van 'gender en narcisme', juist beargumenteren dat de cultuur van narcisme en 'mannelijkheid' hand in hand gaan. Hier reproduceert zich dus de strijd der seksen in academische kringen – iets dat men ook Lasch kwalijk moet nemen.

aandacht.¹⁵¹ Lasch vervalt in clichés die de vrouw in wat voor (metaforische) vorm dan ook afschilderen als castrerende, belemmerende kracht.¹⁵² De vrouw zorgt – zo krijgt men te vaak de indruk – voor de werkelijke problemen in de maatschappij, en dus ook in moderne verhoudingen.¹⁵³ Dit is een bedenkelijk thema van de Amerikaan dat ook in zijn latere werk blijft terugkeren: graag wijst Lasch erop dat het feminisme zich zélf liet domesticeren, of erger nog, het proces van onderdanige staatscontrole bewust versterkte.¹⁵⁴

Hier tonen zich de patriarchale trekken van een freudiaanse denker, een invalshoek waarin de moeder toch al wordt beschouwd als iets dat afgestoten moet worden, door een man welteverstaan; van een vrouw wordt een dergelijke reactie niet eens verwacht.¹⁵⁵ Lasch trapt in deze valkuil.¹⁵⁶ Buhle merkt bovendien spottend op dat Freud nu juist in dit naïeve, onvolgroeide narcisme de charme van de (kind)vrouw signaleerde!¹⁵⁷ De freudiaanse theorie blijkt zo een nogal twijfelachtig handvat om de man-vrouw verhoudingen te analyseren.

Voor de feministen verheerlijkt Lasch het verleden, hij verlangt terug naar het soort gedomesticeerde man-vrouw verhoudingen waarin de boer als zwijgende patriarch aan het hoofd van het gezin stond, en de vrouw een ondergeschikte rol vervulde.¹⁵⁸ Lasch wil volgens het feminisme een stap terug in de tijd zetten. Hij huldigt een ouderwets genderbeeld, dat al decennia onder druk staat, en bijvoorbeeld door Flax is gedeconstrueerd.¹⁵⁹ Lasch weigert volgens de feministen toe te geven dat zijn mannelijk pessimisme over *the battle of the sexes* door hem wordt afgewenteld op hen, én op de eigen tijd.¹⁶⁰ Freudiaans gezien kan men in Lasch' eigen stijl stellen, dat hij aan de 'nourishing illusion' (de moederborst) van het verleden hangt. Voor Doane en Hodges vertoont Lasch zo de onvolgroeid-narcistische trekken, die hij zelf veroordeelt.¹⁶¹

151 J. Doane en D. Hodges (ed.) *Nostalgia and sexual difference. The resistance to contemporary feminism* (Londen 1987), 58.

152 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 253.

153 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 218-221.

154 C. Lasch, 'Life in the therapeutic state' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1980), 164, 167-168.

[...] feminism took support from the very ideology it seemed to challenge [...]. Lasch ziet het feminisme als een 'contrareformatie', een succesvolle poging om werkelijk democratisch populisme te verhinderen.

155 cf. I. Tyler, 'From The Me Decade to The Me Millennium'. The cultural history of narcissism' in: *International Journal of Cultural Studies* 10, 3 (2007), 353.

156 Ondanks dat hij zich van deze kritiek bewust is! (cf. C. Lasch, 'Gilligans' island' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 122-123.)

157 M.J. Buhle, *Feminism and Its Discontents: A Century of Struggle with Psychoanalysis* (Londen 1998), 305.

[narcissism] 'which is not only exemplary in normal women but the source of their charm for men.' [...] Men can only envy these women, he admitted, "for maintaining a blissful state of mind - an unassailable libidinal position which we ourselves [...] have since abandoned." Vrouwen worden dus zo in een staat van 'arrested development' gevangen.

De suggestie van Buhle is duidelijk: Wil het freudiaanse gedachtegoed vrouwen soms kleine meisjes (of kindvrouwen) houden? (De profeministe Wollstonecraft, maakte het patriarchaat overigens eeuwen eerder al hetzelfde verwijt: M. Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Men with A Vindication of the Rights of Woman and Hints* (Cambridge 1995; 1792), 76.)

158 J. Doane en D. Hodges (ed.) *Nostalgia and sexual difference. The resistance to contemporary feminism* (Londen 1987), 50.

159 J. Flax, 'Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory' in: *Signs* 12, 1 (1987), 635.

Flax maakt Lasch hier een ander verwijt, dat echter dezelfde traditionele wortels heeft. 'In the contemporary West, women become the last refuge from not only the "heartless" world but also an increasingly mechanized and fabricated one as well.' Dit Rousseau-achtige idee past bij een traditionele genderverhouding waarin de 'intellectuele' man zijn rationaliteit ten ruste kan leggen, in de schoot van Boekenweek-mispeer *moeder de vrouw*: het 'natuurlijke' gevoelsmens.

160 'Backlash: Women and the Common Life. By Christopher Lasch', *Los Angeles Times* 12 januari 1997.

Ellen Willis verdedigt in deze negatieve recensie van *Women and the common life* de feministische stellingname tegen Lasch.

161 J. Doane en D. Hodges (ed.) *Nostalgia and sexual difference. The resistance to contemporary feminism* (Londen 1987), 53.

Conclusie

Dit onderzoek begon met een overpeinzing over 'selfies'. Steeds vaker bekijkt de mens zichzelf door de ogen van de buitenwereld. Dat hoeft niet problematisch te zijn; Taylor merkt op dat de mens nu eenmaal een 'Lebenswelt' nodig heeft om tot zelfverwezenlijking (of 'Selbstdenken') te komen. Maar in de selfie krijgt dit proces iets troebels.¹⁶² Als ons zelfbeeld slechts een 'selfie' is, een spiegeling waarin wij *alleen* onszelf zien, dan verwordt de 'lus' tot losse draad, een il-lus-sie.¹⁶³

Dit gebroken beeld, vangt het probleem waar dit onderzoek zich over buigt. Ik heb mij tot de holistisch-humanistische cultuurcriticus Lasch gewend, om de moderne man-vrouw verhoudingen onder de loep te nemen. De strijd der seksen vormt een debat van alle tijden, maar 'wint' weer aan belang. Lasch beargumenteert in de *De cultuur van het narcisme* (1979) overtuigend dat het individualisme, de 'oorlog van allen tegen allen', zelfs een voorheen veilig instituut als de intieme relatie heeft bereikt. Het grimmige waarheidsgehalte van deze claim blijkt vandaag. De #metoo-affaire uit de periode 2017-2018 klaagt rijke en machtige mannen aan, die in hun narcisme menen recht te hebben op instant bevrediging, en dus op iedere vrouw (of man) die zij zich wensen.¹⁶⁴ Deze daders laten zich slechts leiden door hun *Lustprinzip*.¹⁶⁵ In zijn wat verouderde freudiaanse stijl heeft Lasch deze egoproblematiek ontleed.¹⁶⁶

De Amerikaan zou de eerste zijn om toe te geven dat hij de taal van zijn eigen tijd spreekt.¹⁶⁷ Toch hoop ik te hebben aangetoond dat zijn gedachtegoed, ondanks duidelijke gebreken, nog altijd de moeite waard is. Lasch daagt feministen én conservatieven uit.¹⁶⁸ Hun soms driftige retoriek van stereotypen dreigt de noodzakelijke gevoeligheden dood te slaan. Op zo'n moment wordt een goede boodschap niet meer gehoord, en heerst slechts een klimaat van beschuldigingen.¹⁶⁹

162 cf. T. Lemaire, *De val van Prometheus* (Amsterdam 2010), 91.

163 De postmodernist Derrida zou zich allicht vermaken, met het volgende: de vroegste verschijning van het woord 'illusie' in de Nederlandse taal, stamt uit 1569, wanneer in een tekst over priesterlijke Zelf-bevlekking wordt gesproken. 'Ende hy moet peniteren voor sulcke illusie oft bedriegelicke ydele ghepeynsen.'

(http://dbnl.org/tekst/his002broe01_01/his002broe01_01_0004.php)

Illusie stamt van 'illudere', en betekent 'op-speling'. Een fantoom-spel, uit het Zelf, dus niet van de wereld.

(<http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/illusie>)

164 John Scott (ed.), *Oxford Dictionary of Sociology* (Oxford 2014), 415, 790.

De negentiende-eeuwse kapitalisme-criticus Veblen zou dit mannen uit de *leisure suit class* noemen. Zijn negentiende-eeuwse kapitalismekritiek kent gelijkenissen met die van Lasch. Veblen benadrukte al vroeg het onvermijdelijke verval van kapitalisme in barbaarsheid, met name tegenover vrouwen. In het kapitalisme werken de rijken (lees: rijke mannen) überhaupt niet meer, maar tonen deze slechts een hedonistisch verlangen om hun rijkdommen ten toon te spreiden, bijvoorbeeld door te paraderen met knappe vrouwen.

165 Tekenend: veel van de daders besluiten vervolgens, maar uiteraard pas na openbaring van hun wangedrag, in therapie te gaan, voor Lasch een typerend symptoom van een narcistische maatschappij, waarin iedere 'morele verantwoordelijkheid' wordt afgewenteld op het eigen slachtofferschap

cf. 'Narcissus en de kijkcultuur', *De Volkskrant*, 20 september 1980.

'Het schuldgevoel is met de therapeutisering van de samenleving [...] uitgewist'.

166 Zijn stijl mag dan veel freudianismen bevatten, als denker is Lasch vele malen beter te volgen dan dé anti-postmodernistische denker van 2018: Jordan Peterson. Deze psycholoog en Harvard-professor schreef na het vergaren van enige bekendheid prompt een self-hulp boek *12 Rules for Life: An Antidote to Chaos*.

Deze 'custodian of patriarchy' ziet maar een oplossing om de door hem veronderstelde 'crisis of masculinity' te bestrijden: enforced monogamy. (<https://mobile.nytimes.com/2018/05/18/style/jordan-peterson-12-rules-for-life.html>)

167 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 36.

In Lasch' eigen woorden: 'maar de beste voorbeelden [van cultuurkritiek] bewijzen dat een poging tot begrip van een cultuur ook een [persoonlijke] manier moet bevatten van de wijze waarop die cultuur het bewustzijn van de criticus zelf heeft gevormd.' Dit geldt, dus ook voor Lasch wiens denken op het vlak van relaties een poging is het feminisme enerzijds van weerwoord te dienen, maar anderzijds ook te radicaliseren binnen zijn eigen denken.

168 Ortega y Gasset ging hem hierin voor, en daagde zowel links als rechts uit met een prikkelende middenpositie.

169 C. Lasch, R. Adler en J. Elstain 'The New Feminist Intellectual. A Discussion in: *Salmagundi* 70/71 (1986), 41.

Hoe deze woordenstrijd overstegen kan worden, blijft echter óók bij Lasch onduidelijk. Hij lijdt aan de cultuurcritici-kwaal, waarbij een werkzaam alternatief ontbreekt.¹⁷⁰ Lasch excelleert derhalve niet in het geheel, hij blinkt uit in het deelgebied, waar hij losse flodders afwisselt, met geniale inzichten. Een van die inzichten, vinden we in zijn doordenken van de hedendaagse man-vrouw verhoudingen.

Ik maakte in dit werkstuk een onderscheid tussen de 'verhouding' op drie niveaus. Vooral op de persoonlijke niveaus spreekt Lasch in *De cultuur van het narcisme* ware woorden. Hij stelt terecht dat de retoriek van de prestatie de seksualiteit heeft verarmd. Ook een relatie is steeds meer een daad geworden waarin de prestatie van het Zelf gemeten wordt. Wij worden zelfs op onze meest intieme momenten deelnemers aan een tv-show, in een reclamewereld vol verplicht lachende 'beautiful people'.¹⁷¹

Wanneer Lasch zijn blik over de man-vrouw verhouding in de maatschappij *als geheel* laat gaan, wordt zijn betoog warrig.¹⁷² Zijn analyse verduistert door een (freudiaans) paternalisme.¹⁷³ Hoe verder hij van individuele niveau verwijderd raakt, hoe minder Lasch ons te zeggen heeft. Het feminisme wordt door hem nogal hardvochtig aangevallen.¹⁷⁴ Hij maakt de vrouwenstrijd inconsistente verwijten, terwijl zijn denken zelf veranderlijk blijkt.¹⁷⁵

Desalniettemin blijft ook een grillige boodschap het overdenken waard. De vrouwenstrijd dreigt volgens Lasch te worden ingepalmd door de reclametaal, waarin feminisme 'cool' wordt voorgesteld, en tegelijkertijd als fashion-uiting kaltgesteld. Het feminisme moet niet gemakzuchtig blijven hangen in slachtofferschap.¹⁷⁶ Het kan zichzelf alleen bevrijden, wanneer wordt ingezien dat deelname aan het spel, op de kapitalistische voorwaarden, een concessie is aan de macht. Lasch wenst een feminisme, dat zich niet tegenover de Man plaatst, maar tegenover het Systeem.¹⁷⁷ Een

170 cf. J. Vanheste, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017), 96, 164.

J. Scott (ed.), *Oxford Dictionary of Sociology* (Oxford 2014), 410.

171 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 290.

172 E. Lasch-Quinn, 'Introduction' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), x-xii.

Lasch sprak van een 'inconclusive struggle' en, veelbetekenend, 'sometimes I wonder how I got myself into this tangle.' Ook zijn dochter Elisabeth wijst op 'frustrating contradictions' in haar vaders essays.

Een van Lasch' grootste morele tegenstrijdigheden is zijn afkeer van het 'rationele', burgerlijke huwelijksideaal dat vanaf de zestiende eeuw ontstond, een fenomeen dat hij in meerdere essays in *Women and the common life* scherp bekritiseert – terwijl hij tegelijkertijd het gezin als baken van de samenleving beschouwt. Begint het gezin niet bij een weloverwogen huwelijk?

173 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979), 300.

Lasch begon zijn academische carrière als 'fan' van de Frankfurter Schule. Juist van Adorno had hij kunnen leren dat Freud als maatschappijduider zo zijn beperkingen heeft. Lasch wéét dit (zie de voetnoot op bladzijde 300) maar hij doet er in de hoofdtekst niets mee.

174 Soms lijkt Lasch het feminisme verantwoordelijk te houden voor *al* het slechte aan het kapitalisme, terwijl hij als holistisch denker begrip zou mogen hebben voor het feit dat het feminisme maar een radertje vormt in het grote kapitalistische geheel.

175 cf. C. Lasch, 'Bourgeois domesticity, the revolt against patriarchy, and the attack on fashion' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 72.

Dit onnavolgbare essay symboliseert de [latere, wat teleurstellende] grilligheid van Lasch. Hij valt hier More en Wollstonecraft aan, die meenden dat 'vrouwen minder ornamenteel, en meer van nut' moesten zijn, iets waar Lasch het met mee eens lijkt te zijn, al was het maar om zijn gedeelde afkeer van Rousseau. Even later schaaft hij echter beide profeministen plotseling onder de voorvechters van vrouwenrechten die vervielen in (seksuele) stereotypen en verdedigers van het middenklasse-huwelijk.

176 E. Lasch-Quinn, 'Introduction' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), xxiv.

'Lasch rejects the theory of ageless male oppression and shows how women had a hand in this momentous development.'

177 cf. C. Lasch 'The sexual division of labor' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 119-120.

Taylor zou hegeliaans van een 'overwonnen standpunt' kunnen spreken. Lasch roept het feminisme op het kapitalisme te overstijgen. Merk op dat hij hier méér vraagt van het feminisme dan enig welke door mannen

oplosbare strijd die verschillen nergens ontkent.¹⁷⁸ Via zijn humanistische visie van verheffing en verbetering wil Lasch tot een holistisch geheel komen. Een *samen* leven, werken, én genieten.¹⁷⁹ Dat maakt zijn analyse nog niet 'perspectivisch', maar in zijn kritiek toont zich de wil tot Zelf-verbetering, toch iets waar de feministen – en zeker Taylor, met zijn dialogische filosofie van verdwijnend (on)verschil¹⁸⁰ – mee moeten kunnen instemmen.¹⁸¹ We dienen de wereld niet te beschouwen als slechts een spiegelbeeld voor ons Zelf, maar ook door de ogen van de ander, of dat nu een man of een vrouw is.¹⁸²

gedomineerde stroming ooit voor elkaar heeft gekregen. Een onredelijke eis, of een teken van (verborgen) respect?

178 D. Schaub, 'Girls just wanna have fun' in *Public Interest* 129 (1997), 122.

C. Lasch, 'The comedy of love and the querelles des femmes: aristocratic satire on marriage' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 3.

179 cf. C. Lasch, 'Gilligans' island' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997;1992), 124-126, 128.

Waar feministen volgens Lasch blijven hangen in [essentialistische] verschillen, blijkt voor hem keer op keer dat de zogenaamde gegenderiseerde 'different voice', nauwelijks verschilt. Sprekend over zelfrespect en eerlijkheid stelt Lasch dan ook: 'This virtue, it should be added, has no gender.'

180 Een kritiekpunt op Taylor zou kunnen luiden dat hij hiermee aan een vorm van *gender* reductionisme doet.

(Ondanks zijn afkeer van het wetenschappelijk reductionisme!) Wanneer mannen en vrouwen gelijk kunnen worden, *als mensen*, wordt de hele discussie achteloos uitgedomd. Dit lijkt toch bezwaarlijk Taylors bedoeling. Heeft dialoog immers niet per definitie twee *verschillende* 'partijen' nodig?

181 cf. C. van der Hoek, 'Een erfenis zonder testament. Twee feministische lezingen van Hannah Arendt', *Krisis* 49 (1992), 42, 54-55.

Arendt schreef – en Lasch zou hiermee, mede door zijn analyse van 'opgaan in het (liefdes)spel', instemmen: '[...] no one will be able to tell the dancer from the dance.' In het artikel van Van der Hoek, over twee feministische Arendt-denkers, blijkt opnieuw de moeilijkheid om Lasch te positioneren. Hij zou het met Benhabib eens zijn wat betreft haar afkeer van de postmodernistische 'dood van het subject', terwijl hij Collin zou waarderen om haar verdiscontering van een meer irrationele menselijkheid.

182 Wellicht had Lasch *De cultuur van het narcisme* ook kunnen aanvatten met Shakespeare's 'The phoenix and the turtle', een gedicht dat in Huxley's *Brave New World* wordt geciteerd. Ware liefde wordt gedeeld, maar is in essentie één. 'Property was thus appall'd/That the self was not the same/Single nature's double name/Neither two nor one was call'd'. (cf. A. Huxley, *Brave New World* (Londen 2007; 1932), 160.)

Literatuurlijst

Boeken

Arendt, Hannah, *De menselijke conditie* (Amsterdam 2009; 1958).

Arendt, Hannah, *The crisis in education* (New York 1968; 1954)

Barrico, Alessandro, *De barbaren* (Amsterdam 2010; 2006).

Baudet, Thierry en Michiel Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010).

Bauman, Zygmunt, *Liquid modernity* (Cambridge 2000).

Buhle, Mari Jo, *Feminism and Its Discontents: A Century of Struggle with Psychoanalysis* (Londen 1998).

Doane, Janice en Devon Hodges (ed.) *Nostalgia and sexual difference. The resistance to contemporary feminism* (Londen 1987).

Eliot, Thomas Stearns, *The waste land* (Amsterdam 2007; 1922).

Finkielkraut, Alain, *De ondergang van het denken* (Amsterdam 1990; 1987).

Foucault, Michel, *The history of sexuality. Volume 1: An introduction* (New York 1978).

Furedi, Frank, *Waar zijn de intellectuelen?* (Amsterdam 2010; 2004).

Gaitanadis, Anastasios en Polona Curk (ed.), *Narcissism: a critical reader* (Londen 2007).

Hermans, Willem Frederik, *Het behouden huis* (Amsterdam 1973; 1951).

Hermans, Willem Frederik, *Nooit meer slapen* (Amsterdam 2017; 1966).

Houellebecq, Michel, *Platform* (Amsterdam 2002).

Huizinga, Johan, *In de schaduwen van morgen* (Haarlem 1935).

Huxley, Aldous, *Brave New World* (Londen 2007; 1932).

Lessing, Theodor, *Die verfluchte Kultur. Gedanken über den Gegensatz von Leben und Geist* (Heerlen 2012; München 1921).

Lasch, Christopher, *De cultuur van het narcisme* (Amsterdam 1980; 1979).

Lasch, Christopher, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997).

Lemaire, Ton, *De val van Prometheus* (Amsterdam 2010).

- Ortega y Gasset, José, *De opstand der horden* (Den Haag 1962; 1930).
- Ortega y Gasset, José, *De opstand van de massamens* (Rotterdam 2015; 1930)
- Ritzer, George, *The McDonaldization of society* (Los Angeles 2008; 1993).
- Scott, John (ed.), *Oxford Dictionary of Sociology* (Oxford 2014).
- Sennett, Richard, *De flexibele mens* (Amsterdam 2000; 1998).
- Taylor, Charles, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991).
- Tromp, Bart, *Het falen der nieuwlichters* (Eindhoven 1981).
- Vanheste, Jeroen, *Denkende romans. Literatuur en de filosofie van mens en cultuur* (Eindhoven 2017).
- Verbrugge, Ad, *Tijd van onbehagen* (Amsterdam 2004).
- Wollstonecraft, Mary, *A Vindication of the Rights of Men with A Vindication of the Rights of Woman and Hints* (Cambridge 1995; 1792).

Artikelen/Hoofdstukken

- Aerts, Remieg, 'Prometheus en Pandora. Een inleiding tot cultuurkritiek en cultuurpessimisme' in: R. Aerts en K. van Berkel (ed.). *De pijn van Prometheus* (Groningen 1996), 10-66.
- Beer, Jeremy, 'Christopher Lasch (1932-1994)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 317-335.
- Boomsma, Diederik, 'Jose Ortega y Gasset (1883-1955)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 92-111.
- Brennan, Samantha, 'Feminist Ethics and Everyday Inequalities', *Hypatia* 24 (2009), afl 1, 141-159.
- Erwin, Robert, 'The Critic of Progress' in: *The Massachusetts Review* 45 (2004) afl. 2, 289-293.
- Doane, Janice en Devon Hodges, 'Writing from the Trenches: Women's Work and Collaborative Writing' in: *Tulsa Studies in Women's Literature* 14 (1995), afl. 1, 5-57.
- Flax, Jane, 'Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory' in: *Signs* 12 (1987), afl. 4, 621-643
- Gurstein, Rochelle, 'The Culture of Narcissism Revisited' in: *Salmagundi* 150/151 (2006) afl 1., 13-24.
- Harinck, George, 'John Huizinga (1872-1945)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 32-49.
- Herck, Walter van, 'Ludwig Wittgenstein (1889-1951)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.),

- Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 72-91.
- Hoek, Cris van der, 'Een erfenis zonder testament. Twee feministische lezingen van Hannah Arendt' in: *Krisis* 49 (1992), 42-55.
- Houtepen, Rob, 'Voorwoord' in: C. Taylor, *De malaise van de moderniteit* (Kampen 2002; 1991), 9-14.
- Jackson, Linda, en Kelly Ervin en Carole Hodge, 'Narcissism and Body Image' in: *Journal of Research in Personality* 26 (1992), 357-370.
- Lasch, Christopher, Renata Adler en Jean Bethke Elstain, 'The New Feminist Intellectual. A Discussion' in: *Salmagundi* 70/71 (1986), 33-43.
- Lasch-Quinn, Elisabeth, 'Introduction' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), ix-xxvii.
- Lasch, Christopher, 'The comedy of love and the querelles des femmes: aristocratic satire on marriage' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 3-31.
- Lasch, Christopher, 'The mysteries of attraction' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1993), 32-38.
- Lasch, Christopher, 'Bourgeois domesticity, the revolt against patriarchy, and the attack on fashion' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 67-89.
- Lasch, Christopher, 'The sexual division of labor' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997), 93-120.
- Lasch, Christopher, 'Gilligan's island' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1992), 121-136.
- Lasch, Christopher, 'The mismeasure of man' in: C. Lasch, *Women and the common life. Love, marriage and feminism* (New York 1997; 1993), 137-152.
- Lauck, Jon K., 'Christopher Lasch and prairie populism', in: *Great Plains Quarterly* 2802 (2012), afl. 2, 184-200.
- Lemm, Robert, 'Het hispanisme van Johan Brouwer' in: *Maatstaf* 39 (1991) afl.1, 50-60.
- Mattson, Kevin, 'An oracle for Trump's America? What we can learn from Christopher Lasch - and what we can't' in *Chronicle of Higher Education* 63 (2017) afl. 30, website-versie.
- Ross, Eline, 'The Love Crisis: Couples Advice Books of the Late 1970s', *Signs* 6 (1980) afl 1, 109-122.
- Schaub, Diana, 'Girls just wanna have fun' in *Public Interest* 129 (1997) afl. 3, 116-124.
- Scialabba, George, 'A Muse of Politics: A Prophet' in: *Harvard Review* 8 (1995) afl.1, 102-103.

Tyler, Imogen, 'The Selfish Feminist. Public images of Women's Liberation' in *Australian Feminist Studies* 22 (2007) afl. 53, 173-190.

Tyler, Imogen, 'From The Me Decade to The Me Millennium'. The cultural history of narcissism' in *International Journal of Cultural Studies* 10 (2007), afl. 3, 343-363.

Overeem, Patrick, 'Alasdair MacIntyre (*1929)' in: T. Baudet en M. Visser (ed.), *Conservatieve vooruitgang. De grootste denkers van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 373-390.

Wouters, Cas, 'Sexualization: Have sexualization processes changed direction' in *Sexualities* 13 (2010) afl. 6, 723-741.

Websites

'An oracle for Trump's America?', *The Chronicle of Higher Education*.
<https://www.chronicle.com/article/An-Oracle-for-Trump-s/239558>, laatst geraadpleegd op 20 februari 2018.

'Christopher Lasch and the Limits of Hope', *First Things*
<https://www.firstthings.com/article/2004/12/christopher-lasch-and-the-limits-of-hope>, laatst geraadpleegd op 26 maart 2018.

'Historie van broer Cornelis', *DBNL*
http://dbnl.org/tekst/_his002broe01_01/_his002broe01_01_0004.php, laatst geraadpleegd op 2 mei 2018.

'Illusie (zinsbegoocheling, droombeeld)', *Etymologiebank*
<http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/illusie>, laatst geraadpleegd op 2 mei 2018.

'Jordan Peterson, Custodian of the Patriarchy', *The New York Times*
<https://mobile.nytimes.com/2018/05/18/style/jordan-peterson-12-rules-for-life.html>, laatst geraadpleegd op 29 mei 2018.

'One month of President Trump declaring people and things to be "beautiful"', *The Washington Post*
https://www.washingtonpost.com/news/politics/wp/2017/07/13/one-month-of-president-trump-declaring-things-to-be-beautiful/?noredirect=on&utm_term=.947c0e54d0cc, laatst geraadpleegd op 7 mei 2018.

'The Closing of the American Mind. By Alan Bloom. Simon & Shuster.', *George Scialabba*
<http://georgescialabba.net/mtgs/1988/09/the-closing-of-the-american-mi.html>, laatst geraadpleegd op 19 februari 2018.

Kranten/Weekbladen

'Narcissus en de kijkcultuur', *De Volkskrant*, 20 september 1980.

'Backlash: Women and the Common Life. By Christopher Lasch', *Los Angeles Times*, 12 januari 1997.

'Revisiting Christopher Lasch's "Culture of Narcissism"', *The New York Times*, 5 februari 2010.

'Geliefden zijn rationeler en dus wordt er minder getrouwd', *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2017.

'Nederlandse jongeren doen minder aan seks - en volwassenen trouwens ook', *de Volkskrant*, 20 juni 2017.

'Seksistische opmerking' van Avans-directeur naar topvrouw wekt woede op', *BN/De Stem*, 27 februari 2018.